

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Sønderjysk Månedsskrift

Tema

Herregårde på Sundeved

7 • 2013

Sønderjysk Månedsskrift

Udgivet af Historisk
Samfund for Sønder-
jylland i samarbejde
med Museum
Sønderjylland
og Kulturfokus

Pris for medlemskab
295 kr. årligt inkl. moms
og forsendelse.
Enkeltnumre 35 kr.
Særnumre 45 kr.

Ekspedition
Haderslevvej 45
6200 Aabenraa
Tlf. 74 62 46 83
hssdj@hssdj.dk
www.hssdj.dk

Kontortid
Mandag-torsdag 9-14

Redaktion
Kirsten Clausen (ansv.)
Museum Sønderjylland
ISL-Lokalhistorie
Haderslevvej 45
6200 Aabenraa
Tlf. 74 62 58 60
kicl@museum-
sonderjylland.dk

Lennart Madsen
Museum Sønderjylland
- Arkæologi Haderslev

Elsemarie Dam-Jensen
Museum Sønderjylland
- Kulturhistorie Tønder

© Sønderjysk Månedsskrift og forfatterne

Layout
Ove Kirketerp
Tekst & Design
Haderslev

Tryk
Mohrdieck Tryk A/S
Aabenraa

I dette nummer

Redaktionen 243

Sundeveds herregårde 244
Historien om Sundeveds herregårdens udvikling og afvikling fra 1500-tallet til vore dage ridses op af overinspektør Carsten Porskrog Rasmussen.

Grøngrøft - fra hovedgård til slot 255
Grøngrøft har både været adeligt gods og flygtningelejr. Lokalhistoriker Andreas Asmussen fortæller om stedets omskiftelige skæbne.

Den sidste adelsfejde på Sundeved
- *Blome vs. Uge* 265
Adelsfejder var ikke noget ukendt fænomen blandt adesslægterne på Sundevedkanten. Museumsinspektør Mikkel Leth Jespersen har udforsket en af de drabelige stridigheder.

Familierne Kittel og Bruhn på Skovbølgård . . . 274
I rækken af ejere på Skovbølgård har især Johan Georg Kittel gjort sig bemærket. Arki-var Hans Schultz Hansen fortæller om godsejeren, der forstod at skaffe sig både venner og uvenner.

To sundevedske herregårde 281
Arkitekt Jørgen Toft Jessen har studeret herregårdene Ballegård og Skovbølgård og giver sin vurdering af ejendommenes arkitektoniske værdi.

Bognyt 287

Det sker - i Museum Sønderjylland 288

Bagsiden om forsiden 292
Hvordan var ejerforholdene på Sundeveds herregårde og adelsgodser? Overinspektør Carsten Porskrog Rasmussen fortæller om Sundeveds herrer.

Forsidebilledet:
Ballegårds domestik- eller folkelænge vender ud mod mølledammen og vejen og skærmer derved gårdspladsen.

De mindre herregårde på Sundeved

Foto: Museum Sønderjylland, Arkæologi Haderslev.

SØNDERJYSK MÅNEDSKRIFT har tidligere udgivet temahefter om Augustenborg Slot, Schackenborg Slot, Gråsten Slot, Gram Slot og Gods og Sandbjerg Gods. Nu fortsætter vi serien med en række artikler om mindre, men bestemt interessante herregårde på Sundeved og egnen her omkring.

Redaktionen takker forfatterne, som på forskellig vis kaster lys over Sundeveds herregårdshistorie og -arkitektur, skiftende tiders adelsslægter og herremænd - og deres undersåtter - hverdagsliv og bloddryppende dramaer.

Ligeledes ønsker redaktionen at rette en varm tak til H.P. Hanssens Mindefond, som endnu engang har bidraget økonomisk, og derved gjort det muligt for os at præsentere Sundeveds herregårde i farver. Redaktionen

Udsnit af Johannes Mejers kort over Sundeved.

Sundeveds herregårde

Af Carsten Porskrog Rasmussen

I 1500-tallet rummede Sundeved en række mindre herregårde. Adskillige af dem blev sidst i århundredet købt op af Hertug Hans den Yngre. Han og hans efterkommere skabte et landskab med herregårde uden herremænd. Tre små herregårde overlevede dog på privat hånd. I 1700-tallet kom de ganske vist alle til at indgå i større besiddelser, men for Skovbølgård varede det kun kort, og til gengæld blev Ballegård og Sandbjerg selvstændige godser. Sidst i 1700-tallet blev næsten alle egnens herregårde dog udstykket. I artiklen giver overinspektør Carsten Porskrog Rasmussen et indblik i Sundeveds brogede herregårdshistorie.

I 1500-TALLET MYLDREDE det med herremænd omkring Sønderborg. I Lundtoft Herred mod vest dominerede Ahlefeldterne på Søgård som en blodbøg i en villahave og gav ikke plads til andre. På Als fandtes der en enkelt højadelig slægt, Sturerne på Gammelgård og Hellevedgård/Østerholm, som nok ragede op som en poppel, men ikke skyggede resten væk, og ved siden af dem fandt man en række jævne herremænd.

De fleste af disse herremænd havde deres herregårde, som man dog ikke altid kunne skelne fra bondegårde med det blotte øje, for i 1400- og 1500-tallet var det hverken arealet eller bygningernes størrelse, der gjorde en gård til herregård, men derimod beboeren. En herregård var en adelsmands egen gård, så en gård blev herregård, hvis en adelsmand flyttede

ind og selv overtog driften, og den blev bondegård, hvis han flyttede ud eller hans arvinger fæstede gården til en bonde. Alligevel var der en klar forskel. Så længe gården var herregård, var den fri for skatter. Det var en modydelse for, at herremanden til gengæld skyldte fyrsten tjeneste, dvs. at han først og fremmest var forpligtet til at møde til hest og med tunge våben, når fyrsten kaldte.

Herregårdene optræder først og fremmest i kilderne ved, at en adelsmand 'skrev sig til' gården, som man sagde. Dvs., at han f.eks. optræder i dokumenter som 'Peter Uke til Skovbølgård'. Tit nævnes dog ikke gårdens, men landsbyens navn - et tegn på, at gården mere sås som en gård i en landsby end som noget helt for sig. Nogle gange skrev adelsmænd sig desuden af en gård, de ikke ejede, men havde som len. Tæller man dem med, var ni-ti gårde i Sundeved eller i de nærmeste nabobyer mod vest herregårde i løbet af 1500-tallet - men ikke nødvendigvis alle på samme tid.

1500-tallets herregårde

En stor del af Sundeveds herregårde klumpede sig sammen i Ullerup Sogn. Her fandt man Ballegård, hvis kendte historie begynder omkring 1500, om end selve navnet Ballegård først kendes fra 1590 - før da siges ejerne at bo 'i Blans' eller endda på 'Blansgård', skønt der må være tale om Ballegård.

Gennem det meste af 1500-tallet

tilhørte gården slægten Holck. Navnet Holck kendes tilbage til 1300-tallet, men den sammenhængende stamtavle begynder med Godske Holck, der levede omkring år 1500. Han havde tre sønner, der sad på hver sin herregård omkring Sønderborg: Bertel på Rønhave og Vulf på Mjelsgård, begge på Als, og Hartvig på Ballegård. Hartvigs linje uddøde med hans søn, men efter et mindre mellemspil havnede Ballegård hos hans nevø Henrik. Han og hans sønner vendte sig med tiden mere og mere mod Konge-

riget. Henrik havde tjent i det kongelige kancelli i København og giftet sig til herregården Søbo på Fyn, og to sønner fik høje positioner. Sidst i 1500-tallet blev de sønderjyske gods-er solgt. Slægten Holck var blevet kongerigsk - hvor den i øvrigt findes endnu. Ballegård fortsatte imidlertid som herregård, og 1633 vandt ejeren en strid med en nabogodsejer om retten til den øverste kirkebænk i Ulle-rup Kirke med den begrundelse, at gården var sognets ældste herregård - i hvert fald så vidt, de lokale vidste.

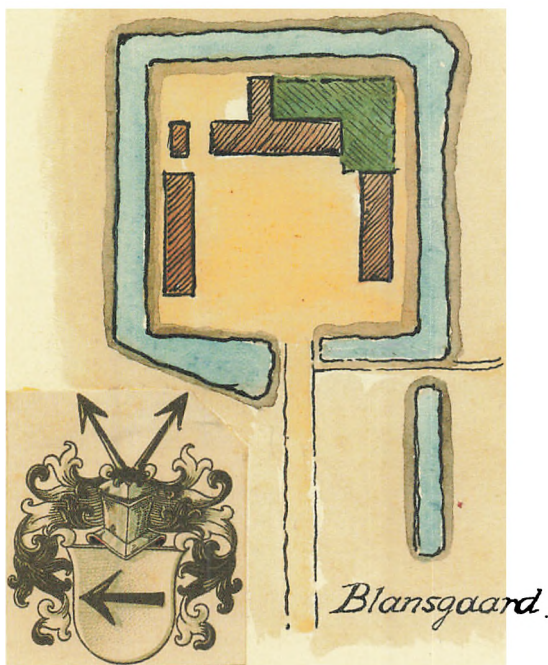
Gravsten over Bertel Holck og Kathrine Lund i Jordløse kirke på Fyn. Gengivet efter Poul Grønder-Hansen: Søren Abildgaard (1718-1791).

Det er muligt, at de lokale havde ret, men faktisk kan vi føre naboherregården Blansgård lidt længere tilbage end Ballegård. Her sad 1483 en herremand ved navn Magnus Jepsen. Hans søn hed Jep Magnussen, og de følgende generationer gjorde navnet Magnussen til et fast slægtsnavn. Én af dem, Poul Magnussen, var i en længere periode i 1500-tallet husfoged på Sønderborg Slot, dvs. daglig leder af slottets personale under amtmanden.

Ballegård og Blansgård var herregårde gennem hele 1500-tallet og forblev det længe efter. Ullerupgård i sognebyen Ullerup lidt mod syd var derimod kun kortvarigt medlem af herregårdenes klub. Bertram Sehested skrev sig til gården sidst i 1500-tallet. Hans mor var en Holck, og alt tyder på, at han havde arvet nogle af de

fæstegårde, der tidligere lå til Ballegård, og var flyttet ind på én af dem, fordi han ikke havde noget bedre. Allerede 1604 solgte hans bror imidlertid gården til naboerne på Avnbølgård, og den blev igen almindelig fæstegård.

I Avnbøl syd for Ullerup boede omkring 1500 en lokal herremand, Erik Skrandi, på Langeskærlund. Hans arvinger solgte gården med ti fæstegårde til kong Hans. Senere var Marquard von Qualen forlenet med gården, som nu blev kaldt Skrandisgård. Medlemmer af slægten von Qualen sad på gården til 1590, hvor en arving måtte afstå lenet til Hans den Yngre. I den periode fungerede den altså som herregård - om end som én, beboeren kun havde til låns. Efter 1590 var gården blevet til to bondegårde.

*Plan over Blansgård og våben for slægten Magnussen.
Akvarel af Jens Raben.*

Plan over Avnbøl efter kort fra 185 slægtens Høks vå Akvarel af Jens Ra

Endnu en gård i Avnbøl, Ladkærgård, optræder i 1543 som fæstegård under den pommerske adelsmand Wobislaw Wobitzer, der var gift med Anna Holck. Hun havde tidligere været gift med Didrik Høk, som tilhørte en slægt, der oprindeligt stammede fra Holsten, men nu var knyttet til Haderslevengen, og Ladkærgård, som vel har været hendes arvegods, gik i arv til hendes søn af første ægteskab. Han hed Vulf Høk og skrives i 1560'erne skiftevis til Ladkærgård og Avnbølgård. Senere sagde folk fra sognet, at de huskede, at Avnbølgård var skabt af to gårde. Det betyder nok, at Vulf Høk har lagt Ladkærgård sammen med en anden gård.

Ullerups nabosogn mod vest, Felsted, hørte ikke til Sundeved i

egentlig forstand. Her lå den lille herregård Skovbølgård, som var eneste fremmede adelsgård i det Lundtoft Herred, der ellers var så domineret af Ahlefeldterne på Søgård. Her sad allerede i 1400-tallet slægten Uke eller Ucken, som har lidt samme skæbne som landsbyen syd for Aabenraa og er blevet omdøbt til 'Uge'. Det kommer af, at en 'uge' på rigsdansk som bekendt hedder en 'uch' på sønderjysk, og det har fået nogen til at mene, at landsbyen og adelslægten, der på sønderjysk blev udtalt 'uch', så også burde oversættes til 'uge'. Slægten er gammel, og mænd af den havde ganske fremtrædende positioner i 1300- og 1400-årene. I 1500-tallet var den mere jævn adel, men i 1580'erne var Poul Uke amtmand i Sønderborg, og

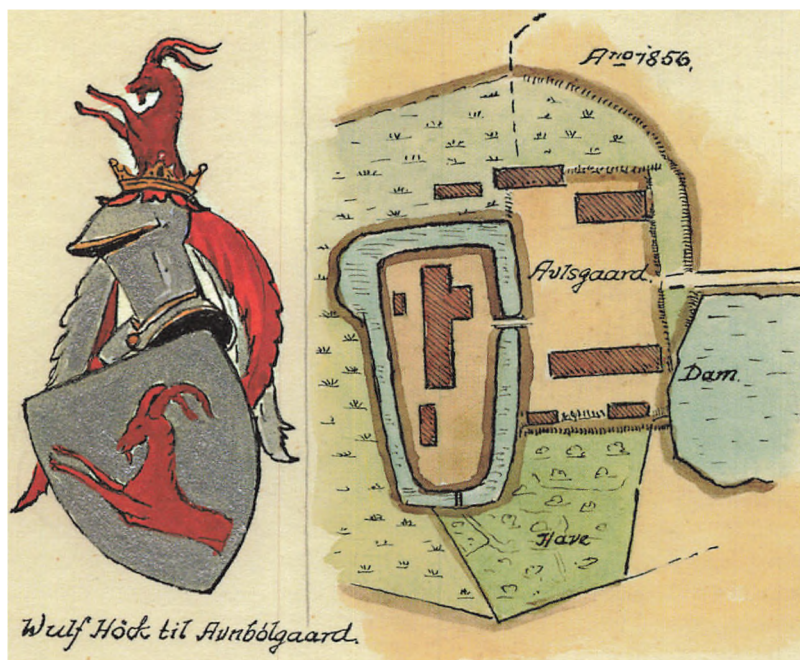

Foto: Museum Sønderjylland, Sønderborg Slot.

1589 var han ligefrem hertugens stedfortræder, da den unge Christian IV formelt fornyede hans forlening med Sønderjylland.

Poul Ukes far Erik Uke og hans kone Dorothea Wonsfleth var blevet forlenet med landsbyen Avnbøllund, som bestod af ni gårde. Her oprettede de en herregård, og gradvis blev hele landsbyen nedlagt. Avnbøllund er den sjette herregård, vi kender i Ullerup sogn - eller rettere den femte, da Ullerupgård kom til senere. På én eller anden måde må Erik Uke eller hans søn, amtmanden, have overtaget ejendomsretten til i hvert fald nogle af gårdene, siden de kunne nedlægge dem.

Sidst i 1500-tallet kom slægten Uke i voldelig strid med en gren af den holstenske slægt Blome, som man kan læse nærmere om senere i dette blad. Hans Blome havde slået sig ned i Varnæs. Byen var egentlig et birk, hvor al jord tilhørte hertugen og udgjorde 30 ens fæstegårde, men midt i bymarken udgjorde to gårde en særlig ejendom, et såkaldt ornum, der lå uden for landsbyfællesskabet. Dem havde Hans Blome på ukendt vis fået fat på, og af dem oprettede han herregården Ornum, hvis liv dog blev ganske kort. Som Skovbølgård ligger den strengt taget lige vest for det egentlige Sundeved, men de to gårdes ejere hørte i praksis til adelsmiljøet omkring Sønderborg.

Syd og øst for Ullerup Sogn var herregårdene derimod kun få i antal. I det store Broager Sogn var der højst én, som endda er såre tvivlsom. Den holstenske adelsmand Claus Rixdorf havde i 1400-tallet ejet en del fæstegods i Sundeved, som var blevet

konfiskeret efter hans deltagelse i et oprør 1474. De fleste fæstegårde lå i Ullerup Sogn, men der var også to gårde i Skelde, som senere var forlenet til Volmer von der Herberge, en adelsmand, der blandt andet havde til opgave at opvarte den fangne Christian II. Flere historikere har foreslået, at det skulle dreje sig om Skeldegård, der så skulle have været herregård for både Rixdorferne og von der Herberge. Det er dog højst usikkert. Hans den Yngre skrev i sit testamente, at han selv havde oprettet Skeldegård, og Volmer von der Herberge omtales 1543 som boende i Sønderborg.

Volmer von der Herberges bror Jørgen eller Georg var også med til at opvarte den fangne konge. Ham kan vi til gengæld knytte til Snogbæklund i Sottrup Sogn, som han skrives til 1545-61, og måske er det også ham, der gemmer sig bag den 'Johan von Herberge', der skrives til gården 1565. Fra slægten von der Herberge gik gården over til Henning Meinstorf, der skrives til den 1598-99 og solgte den 1600. En senere beretning siger, at der da var ret markante bygninger på stedet.

Skeldegård og Skrandisgård er tvivlsomme, men selv uden dem kan vi i hvert fald konstatere otte herregårde på egnen i 1500-tallet, som formentlig alle fandtes i 1580'erne, hvor der var flest. Nogle, men næppe alle, har haft bygninger, der klart adskilte dem fra bondegårde. Derimod skilte de fleste sig ud fra naboerne ved voldgrave, som måske har givet en vis beskyttelse, hvis man kom på kant med naboherremanden, men ellers i hvert fald kunne bruges til at signalere, at 'dette er en herregård'. Det gælder alle

Ved Snogbæklund er svage spor af en voldgrav et vidnesbyrd om, at gården har en fortid som herregård. Her ses det på en akvarel af Jens Raben.

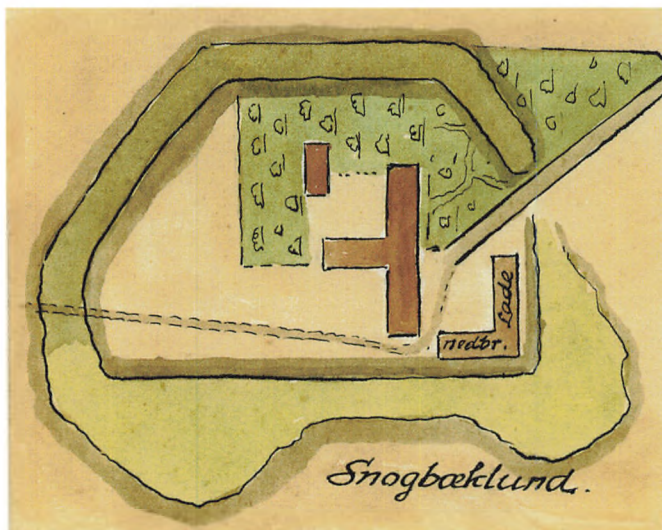

Foto: Museum Sønderjylland, Sønderborg Slot.

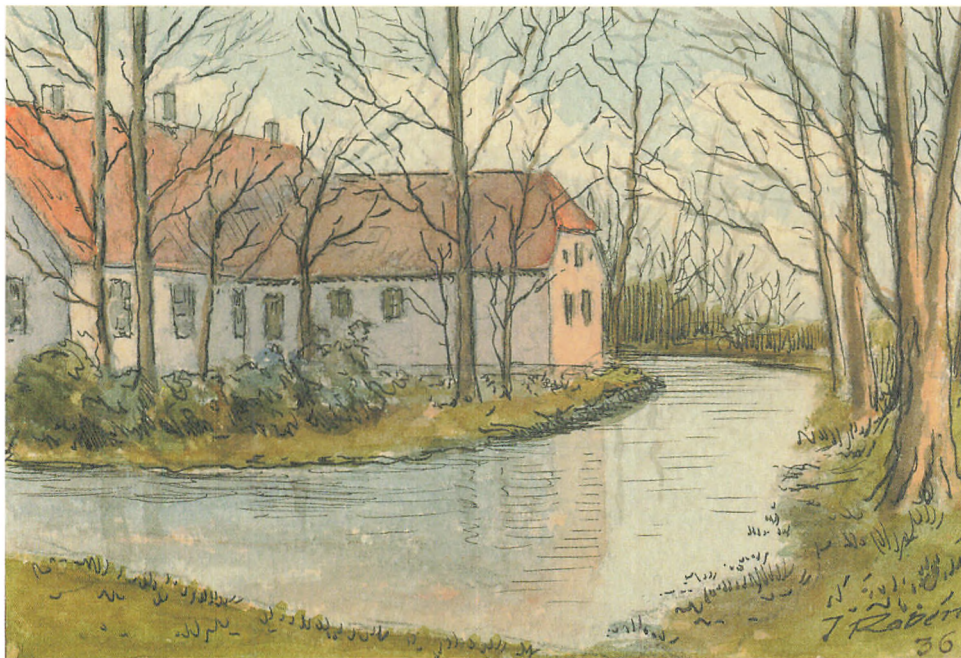
andre end Ballegård, Ullerupgård og Ornum.

Gårdenes størrelse som landbrug ved vi stort set intet om. Ornum og Avnbølgård var begge skabt af to bondegårde, og Skrandisgård blev omvendt delt i to bondegårde, da den blev nedlagt. Avnbøllund derimod slugte jorden fra en hel landsby på ni gårde, men det er uklart, om nogle af gårdene først blev nedlagt, efter at Hans den Yngre havde overtaget herregården. Bedre orienteret er vi om fæstegodset. Ballegård havde 19 meget spredte fæstegårde i 1543, Snogbæklund 18 endnu mere spredte gårde i 1600. Mere typisk er et fæstegods på omkring en halv snes gårde. Det gælder Skrandisgård omkring 1530, Skovbølgård 1543, Avnbølgård 1585 og Ballegård 1590. Men det kunne blive mindre endnu. Blansgård havde seks fæstegårde i 1543, og efter arvegangen mellem brødrene Uke en gang midt i 1500-tallet blev der kun fem gårde til hver af Skovbølgård og Avnbøllund. Ullerupgård synes kun at have haft to fæstegårde, og Ornum

havde slet ingen. Generelt var der tale om små herregårde med beskedne tilliggende.

Hertugtiden

Als og Sundeveds tid som herremands højborg tog ende med Hans den Yngre, der overtog Sønderborg og Nordborg amter i 1571. Over de næste tredive år blev adelen købt fuldstændig ud af Als og Ærø. I Sundeved var resultaterne ikke helt så markante, men ud over spredte fæstegårde købte hertugen Ballegård 1590, Avnbøllund 1594 og Snogbæklund 1600. Ballegård og Avnbøllund blev ladegårde under hertugen, mens Snogbæklund blev revet ned og gjort til bondegård igen. Til gengæld oprettede hertugen to nye ladegårde i Sundeved: Sandbjerg og Skeldegård, og hertugens besiddelser i Sundeved blev delt i fem såkaldte len, ét under hver af de fire hertugelige ladegårde og et femte i den nordvestlige del af Broagerland, som var direkte underlagt Glücksborg Slot. Hertugen havde altså nok reduceret herremændenes

Blansgård var den sidste herregård i Sundeved, der gik fra adels- og over i hertugelig eje, da gården blev købt af hertugen af Glücksborg. Her ses et parti af hovedbygning og voldgrav på en akvarel af Jens Raben.

tal på egnen, men ikke herregårdene. Tværtimod blev Als, Ærø og Sundeved en slags storgods med et stort antal ladegårde, der fungerede som stordrifter og blev drevet med hoveri fra bønder og husmænd, men normalt ikke var bolig for et herskab ud over forvaltere og senere forpagtere.

Ved hertugens død blev besiddelserne i Sundeved delt mellem hele tre af hans arvinger. Sandbjerg kom til hertug Alexander af Sønderborg, mens hertug Hans Adolf af Nordborg fik Ballegård. Den største part gik dog til hertug Philip af Glücksborg, som ud over de gårde, der lå direkte under Glücksborg, også fik Skeldegård len og Lundsgård len - det tidligere Avnbøllund. Hertug Philip øgede i øvrigt

antallet af ladegårde i Sundeved yderligere ved anlæggelse af Krammark og Skodsbølgård (Neuenhof) i Skodsbøl sogn og Philipsborg i Ullerup Sogn. Der var nu næsten lige så mange hertugelige ladegårde i Sundeved, som der havde været adelsgårde, da de var flest, og de var gennemgående større.

Ikke alle Sundeveds adelsgårde var dog kommet under Hans den Yngre. Ornum lå uden for hans egentlige interesseområde, men til gengæld midt i Varnæs Birk, som tilhørte hertugerne af Gottorp, og 1597 købte de gården, nedlagde den og lejede jorden ud til de lokale bønder.

Tre andre herregårde overlevede. På Skovbølgård sad slægten Uke frem til 1622 eller kort før, hvor gården blev solgt til den holstenske slægt Buch-

wald, som beholdt den i godt trekvart århundrede. Slægten Høk fandtes på Avnbølgård helt til 1694. Magnussen-slægten på Blansgård uddøde i mandslinjen i 1644, men gården fortsatte med at gå i arv gennem kvindeliner helt til 1717. Til sammen var de tre godser en lille rest af det talrige adelsmiljø i Sønderborg Amt. De udgjorde samtidig en slags ingenmandsland på grænsen mellem de områder, der var domineret af henholdsvis hertug Hans og hans arvinger, og det område Ahlefeldterne på Søgård og Gråsten sad på.

Deres uafhængighed varede længe men ikke evigt. Omkring år 1700 købte Ahlefeldterne på Gråsten også Skovbølgård, og dermed var det gods, der i et par hundrede år havde været eneste anden adelsbesiddelse i Lundtoft Herred, omsider også en del af

Sønderjyllands største adelsgods. 1703 blev Avnbølgård købt af hertugen af Augustenborg, og 1717 købte hertugen af Glücksborg Blansgård. Alle tre godser var nu knyttet til nogle af de storbesiddelser, der omgav dem.

I mellemtiden var Ballegård og Sandbjerg til gengæld blevet adelsgodser efter hertugerne af Sønderborg og Nordborgs fallit 1667-68. Ballegård var blevet købt af storkansler Frederik Ahlefeldt og lagt under Gråsten. Sandbjerg blev til gengæld ophøjet til grevskab for slægten Reventlow - Sønderjyllands eneste. Det var en meget fornem status for dette mellemstore gods, og at det betød noget for ejerne, kan ses af, at flere lod sig bisætte i et gravkapel ved Dybbøl Kirke. De boede imidlertid ikke på gården.

Ballegårds hovedbygning er opført 1771 for Henning Paulsen. Her ses den på et fotografi fra omkring 1900, hvor gårdens folk holder en hvilestund med musik.

BALLEGAARD

Kort over udstykningen af Philipsborg fra 1783, tegnet af Johann Bruyn. Længst mod nord og syd ses en række småparceller, der blev udlagt til kådnere og inderster i hhv. Ullerup og Avnbøl. Markerne nærmest ved bygningerne forblev samlede som hovedparcel, og resten af jorden blev udstykket i mellemstore parceller. To nye gårde og tre huse er markeret.

1700-tallets godsejere

I 1720 var der i det egentlige Sundeved seks glücksborgske ladegårde, én under Augustenborg, én under Gråsten, som desuden omfattede Skovbølgård og en lang række andre store gårde i Lundtoft Herred, og så grevskabet Reventlow (Sandbjerg) som eneste selvstændige besiddelse. Ingen af dem var beboet af ejerne.

1700-tallet skulle imidlertid igen se lokale herremænd på Sundeved og i den tilgrænsende del af Lundtoft Herred. En arvedeling i slægten Reventlow førte til, at Conrad Georg Reventlow 1775 arvede Sandbjerg, hvor han slog sig ned og fik bygget den nuværende hovedbygning. Et halvt århundrede før døde greve Carl Ahlefeldt til Gråsten med enorme jordbesiddelser og en lige så enorm gæld. Som resultat heraf blev hans store sønderjyske godskompleks omkring Søgård og Gråsten solgt på tvangsauktion i 1725. Selve Gråsten med avlsgårdene Fiskbæk og Kiding blev købt af hertugen af Augustenborg, som nu kunne forene Avnbølgård med denne store besiddelse.

Mens Gråsten steg i værdighed fra greve- til hertugresidens, gik andre dele af det enorme godskompleks over til ejere med knap så blåt blod i årerne. Grev Ahlefeldts egen overinspektør, Nicolai Paulsen, købte Ballegård, Skovbølgård og Bojskov, som var en avlsgård, Ahlefeldterne havde skabt ved nedlæggelse af en landsby på grænsen mellem Adsbøl og Ullerup Sogn. Paulsen var en ny slags godsejer, som havde tjent sig op ved først at forpagte godser på Als og siden administrere de ahlefeldtske godser.

Paulsen døde allerede 1728. Skov-

bølgård tilfaldt datteren Anna, der dog 1732 solgte til søsteren Maria Magdalena og hendes mand Christopher Trogilius Koch, som var søn af provsten i Aabenraa. Dette par fik opført den hovedbygning på Skovbølgård, som endnu står. Ballegård og Bojskov tilfaldt 1728 overinspektør Paulsens søn Hans og gik 1761 videre til tredje generation, kancelliråd Henning Paulsen, som senere også arvede Skovbølgård efter sin fætter. Han opførte 1771 den nuværende hovedbygning på Ballegård. Den borgerlige ejerslægt var blevet lokale herremænd, og det er dem, og ikke de gamle adelsslægter eller hertugerne, vi skylder de endnu stående markante hovedbygninger.

Kancelliråd Paulsens enke skilte sig efterhånden af med godserne. Bojskov og Ballegård afhændedes til grev Reventlow på Sandbjerg hhv. 1784 og 1789, mens Skovbølgård i 1784 solgtes til Peter Ægidius, en tidligere herregårdsforpagter, der nu blev eneste lokale herremand ved siden af hertugen på Gråsten og greven på Sandbjerg. Han døde 1796, og hans enke overtog driften, til gården overgik til datteren og svigersønnen Peter Chr. Ægidius, som samtidig var nevø af Peter Ægidius. 1822 solgte han til Johan Georg Kittel, som omtales andetsteds i dette hæfte.

Reformer og udstykning

Hertugerne havde stort set gjort en ende på herremændene i Sundeved, men de store gårde havde overlevet og var endda blevet flere og større. Det fik en ende med landboreformerne. Fra midten af 1760'erne gik regeringen i gang med at udstykke kongelige avlsgårde i Sønderjylland, og

både parcellister og fæstebønder blev arvefæstere eller selvejere. Efter at kongen 1779 havde overtaget hertugdømmet Glücksborg ved den sidste hertugs død, kom turen til de glücksborgske godser, og i 1780'erne blev alle seks glücksborgske ladegårde på Sundeved udstykket. Grev Reventlow fulgte trop og udstykkede Bojskov 1784, Sandbjerg 1788-89 og Ballegård 1798. Man gik radikalt til værks. Herregårdenes jord blev delt i både store og små parceller - tillægsjord til husmænd og nye husmands- og bondebrug. Der blev normalt en stamparcel tilbage, men den var typisk kun på 50-100 tønder land. Både på Sandbjerg og Ballegård endte man med at have statelige hovedbygninger til en gård, der reelt ikke var herregård mere. Kun på Bojskov gik det anderledes, fordi Chr. Karberg fra Sønderborg købte en stor del af parcellerne, så gården fortsatte som en bedrift på over 500 tønder land - nu langt større end nogen anden gård i Sundeved.

Skovbølgård stod sidst i 1790'erne tilbage som sidste adelsgods i Nord-slesvig med livegenskab, men omsider kom enkefru Ægidius også med på reformbølgen. 1799 blev hovedgården delvis udstykket, og året efter blev livegenskabet ophævet og bønderne gjort til arvefæstere. Der blev dog en noget større gård tilbage end de fleste andre steder i Sundeved.

Kun én godsejer var ikke med: Hertugen af Augustenborg. Ikke bare

Gråsten og dens avlsgårde, men også Avnbølgård bestod uantastet, til staten 1852 overtog de Augustenborgske godser. Derefter blev imidlertid også halvdelen af jorden fra Avnbølgård udstykket.

I 1920 var Bojskov eneste virkelige storgård tilbage i Sundeved, og nogle år senere blev en del af dens jord også udstykket. Sundeved var blevet et rent bondeland, hvor nogle gårde nok var større end andre - herunder stamparcellerne af flere herregårde - men ikke skilte sig virkelig markant ud.

De seneste årtier har der været opbrud i forholdene på Sundeved som alle andre steder. Mange landbrug er ophørt, og de tilbageværende blevet meget større målt i areal, herunder nogle af de gamle herregårde. Reelt er det dog kun ved hovedbygninger, voldgrave og historie, at nogle af dem skiller sig ud som noget særligt. ■

Litteratur

- Jørgensen, A.D.: Ullerup sogns ældre historie. I: *Sønderjydske Aarbøger*, 1891, side 30-81.
- Fangel, Henrik og Jørgen Slettebo: *Adel og hertuger på Als og Sundeved*, 1979.
- Rasmussen, Carsten Porskrog: *Rentegods og hovedgårdsdrift*, 2003.
- Danske Slotte og Herregårde*.
- Trap: *Danmark*.
- Sørensen, H.E.: *Slotte, herregårde og voldsteder i Sønderjylland*. 1994.

Grøngrøft - fra hovedgård til slot

Af Andreas Asmussen

Grøngrøfts historie er lang og broget. Lokalhistoriker Andreas Asmussen har gravet dybt i arkiverne og fundet en mængde oplysninger, som samlet og ordnet skildrer skæbnen for Grøngrøft, dets skiftende ejere, beboere og folk i nabolaget, der på forskellig vis var knyttet til stedet.

Grøngrøft fra 1500-tallet til 1725

BRØDRENE FRANTZ OG GREGERS Ahlefeldt på Søgård havde iflg. skatte-register/jordebøger fra 1543 hver fire bøndergårde i Vaarbjerg. I en liste over Frantz Ahlefeldts bønder fra 1549 hedder byen nu 'Nilagaard', hvilket tyder på, at Grøngrøft eller nabogården Kværs Ladegård eller begge havde overtaget landsbyen Vaarbjergs plads. I 1569 omtales 'Nilagaard' dels som en landsby, dels som en særmark, der tilhørte Dorothea og Mette Ahlefeldt, og kort tid derefter synes landsbyen Vaarbjerg at være forsvundet. Samme år omtales 'Grøngrøft' som særmark, hvor marken Kajsmaj var fælleseje, og hvor enken Anna Ahlefeldt havde indhegnet en del. På denne særmark var der i 1569 rejst to huse, det ene af Frantz Ahlefeldt, det andet af Gregers Ahlefeldts enke Anna. Disse to huse må være oprindelsen til hovedgårdene Grøngrøft og Kværs Ladegård.

Hovedgårdene Grøngrøft og Kværs Ladegård slugte ikke alene hele særmarken, men overtog også hver sin del af landsbyen Vaarbjerg. Det betyder, at landsbyen Vaarbjerg måtte

vige pladsen for herregårdsmarker før 1600, og det er dermed den ældste kendte nedlæggelse af bondegårde/landsbyer under Søgård.

Hovedgårdens drift

Grøngrøft blev som de øvrige hoved- og ladegårde under Søgård drevet ved bestyrere eller forpagtere, også kaldet pensionærer.

Hovedgårdene var uden tvivl en vigtig del af landbrugsøkonomien for godset. Omkring halvdelen af Grøngrøfts marker var tilsået med korn, mens den anden halvdel lå hen med græs til græsning og hø. Det betød, at Grøngrøft foruden at være en ladegård med kornproduktion også var en mejerigård eller en 'hollændergård' med malkekøer og mejeridrift.

Salg af godsets produkter af korn, smør, ost og mælk på eksportmarkerne gav mulighed for at bygge nye lader og stalde.

Jurisdiktion

Retsgrundlaget for hertugdømmet Slesvig var Jyske Lov fra 1241. Fæsterne under Grøngrøft var, mens denne var en hovedgård under Søgård, oprindelig tingpligtige til Lundtoft Herred. De kom senere under den særlige tingret, som - vel i 1500-tallet - blev oprettet for alle fæstebønder, der hørte under Søgård. I 1713 blev der, efter at kong Frederik IV havde fordrevet hertugerne på Gottorp, oprettet en særlig 'Overret', en rets- og forvaltningsmyndighed på Gottorp Slot

i Slesvig gældende for hele hertugdømmet. Overretten blev i 1834 afløst af Overappellationsretten i Kiel, der efter Treårskrigen afslutning blev flyttet til Flensborg.

Efter Søgårds konkurs, blev der i 1725 afholdt auktion over godset, hvorved Grøngrøft blev et selvstændigt adeligt gods. Det fik sin egen jurisdiktion i form af et birketing med Overretten i Slesvig som øverste instans.

Fæstere og deres hoveriforpligtelser

Med oprettelsen af hovedgårdene Grøngrøft og Kværs Ladegård i slutningen af 1500-tallet blev der til disse knyttet et antal undersåtter, fæste-

bønder, der tidligere hørte direkte under Søgård gods. Til Grøngrøft hovedgård hørte der i alt 14 1/2 helbol og 3 kådnersteder i Tumbøl, foruden 5 1/2 helbol og 5 kådnersteder i Kværs sogn. Alle fæstebønder i Tumbøl og Kværs, på nær de fyrstelige, var forpligtede til at betale en afgift/skat samt yde hoveri på Grøngrøft.

Ahlefeldterne havde ved kontrakt ladet en del bønder slippe med begrænset hoveri mod at betale højere afgifter. Men med de dårlige tider indenfor landbruget hen i 1700-tallet, begyndte grev Carl von Ahlefeldt på Søgård at stille øgede krav til sine fæstebønder om yderligere hoveriydelser.

Grøngrøft ejerlav. Øverst vandløbet Grønbæk med udspring i højdedraget østligt i Juhlsdam. Rekonstrueret efter preussiske opmålingskort fra 1870'erne.

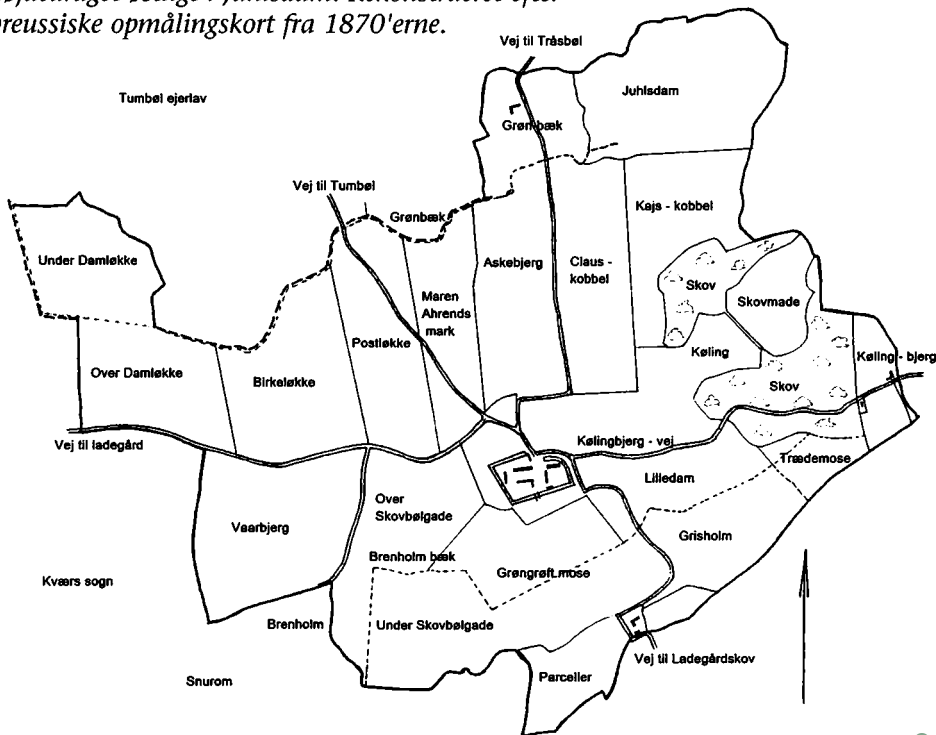

Foto: Felsted Sogns Lokalarbiv.

Grøngrøfts gamle hovedbygning som blev nedbrudt i 1940'erne.

Møllepligt

Alle fæstere under Søgård havde møllepligt til enten Bjerndrup, Munke-mølle eller Felsbæk Mølle. Disse tre møller, som alle fæsterne var forpligtet til at benytte, hørte under Søgård gods. Grøngrøfts fæstebønder i Tumbøl havde møllepligt til Felsbæk Mølle. Møllepligten varede indtil 1852, hvor den blev ophævet ved lov.

Grøngrøft 1725-1759

Ved den Ahlefeldtske konkurs i 1722 og efterfølgende auktion i 1725 blev Grøngrøft med alt bøndergods i Tumbøl og Kværs solgt til kancelliråd August Christian Paulsen for 16.000 rdl. Til godset hørte der i 1725 - efter en nedlæggelse af 3 1/2 bol - 11 helbol og 3 kåd i Tumbøl, samt 5 1/2 helbol og 5 kåd i Kværs sogn, der nu kom under Grøngrøft jurisdiktion. August Christian Paulsen benævnes som Kancelliråd, kgl. Hofjægermester og Oberförster, søn af kgl. Amtsforvalter i Nordborg Peter Paulsen og Sophie

Amalie Tych. Han er født 1698 og gift med Maria Margretha Bachmann. De fik tre sønner: Hans, født 1734, Peter, født 1735 og Nicolai, født 1737.

Maria Margretha Bachmann er født 1716 på Estrup i Malt sogn, datter af Hofjægermester Hans Nielsen Bachmann og Kristine Margrethe Clausen fra Fovslet i Ødis sogn. I 1712 overtager Hans N. Bachmann gården Estrup i Malt sogn efter amtsforvalter Peter Paulsen. I 1720 overtager han som kreditor godset 'Sønderskov' i Folding sogn.

August Christian Paulsen var en meget foretagsom person ligesom sin fader og svigerfader. I 1732 købte han gården St. Refstrup i Gadbjerg sogn, og stod nu som ejer af både Grøngrøft og St. Refstrup.

Idet August Christian Paulsen er syg og sengeliggende på Grøngrøft, underskrives der dagen før hans død et testamente lydende på, at Maria Margretha Bachmann skal sidde i uskiftet bo, indtil hun indgår nyt æg-

Kistepladen i Felsted kirke.

teskab. Hun skal beholde alt, hvad hun har bragt med ind i ægteskabet af rede penge m.m., samt alt, hvad manden har skænket hende før deres ægteskab, og dertil yderligere 1.000 rdl. Resten skal deles efter loven mellem enken og deres tre sønner.

August Christian Paulsen døde på Grøngrøft 4. november 1739, 41 år gammel, og blev begravet 17. november i en såkaldt åben begravelse i koret i Felsted kirke. Forinden havde August Christian Paulsen oprettet et legat på 200 mark til en kirkestol til sine ansatte, foruden et legat på 100 mark for en begravelsesplads inde i kirken samt en kirkestol.

Enkefru Maria Margretha Paulsen var nu eneejer af Grøngrøft og St. Refstrup og opholdt sig jævnligt på St. Refstrup. I 1741 ombyggede enkefru Paulsen St. Refstrup, bestående af tre

grundmurede fløje, hvoraf den midterste er hovedbygningen. Efter en brand står nu kun den smukke hovedbygning tilbage, smukt restaureret og i samme udførelse som dengang.

Efter at have været enke på St. Refstrup og Grøngrøft gennem 14 år giftede hun sig anden gang 1753 på St. Refstrup med Søren Hansen Seidelin, enkemand efter Christiane Bartholomæu Anthonidatter. Han var overauditor ved Fynske nationale Infanteriregiment og blev ved giftermålet medejer af alt det gods, hans kone medbragte i ægteskabet. De fik fire børn: August Christian, Søren, Hans, samt et dødfødt. De tre sønner døde ugifte, henholdsvis 28, 40 og 16 år.

De nygifte blev kun boende på St. Refstrup i to år og solgte 1754 godset med alt, hvad dertil hørte, til birkedommer Lars Thistrup.

1756 solgte de Grøngrøft gods til Ditlef Johan Petersen, og familien flyttede først til Vejle og derefter til Fredericia, hvor Maria Margretha Bachmann døde i barselseng 12. oktober 1757 - kun 41 år gammel. Hun blev begravet ved sin første mands åbne begravelse i Felsted kirke.

Fra denne åbne begravelse er bevarret en kisteplade, en lille buet oval messingmetalplade (26 x 39 cm), der hænger i koret i Felsted kirke.

I 1759 indgik Søren Hansen Seidelin sit tredje og sidste ægteskab, idet han giftede sig med Anne Marie Borrebye. Søren Hansen Seidelin døde 14. februar 1798 i Kolding, 92 1/2 år gammel. Han skal i alt være fader til 32 børn, henholdsvis 14, fire og 14, i sine tre ægteskaber. Han var 31 år gammel ved sit ældste barns fødsel og 73 år, da hans yngste barn blev født.

Nye ejere - nye tider på Grøngrøft

Den 10. november 1756 køber Ditlef Johan Petersen hele Grøngrøft gods med tilhørende 22 arvefæstebol og fire kåd i Tumbøl for 38.000 rdl. af overauditør Søren Hansen Seidelin og Maria Margretha Bachmann.

Ditlef Johan Petersen havde ingen penge og har sikkert ageret som stråmand for Hans Petersen, der nu blev den retmæssige ejer af Grøngrøft. Hans Petersen havde i 1748 købt Kværs Ladegård og her ansat sønnen Andreas Petersen som forpagter, mens han selv forblev boende på Gammalgård på Als, som han var forpagter af. Hans Petersen var en driftig landmand, søn af pastor Andreas Petrus og Birgitte Paulsen i Felsted. Birgitte var søster til afdøde August Christian Paulsen på Grøngrøft, hvilket sikkert har medvirket til købet af både Kværs Ladegård og Grøngrøft.

Med Hans Petersens salg af Grøn-

grøft gods i 1759 til Asmus Boysen overlod han styret af Grøngrøft til sønnen Andreas på Kværs Ladegård. Andreas Petersen kom snart i alvorlige sammenstød med Grøngrøfts fæstebønder. Han udfærdigede, uden faderens vidende og med hans underskrift, en ny kontrakt, hvorefter alle Grøngrøfts fæstebønder i Tumbøl og Kværs fremover skulle gøre hoveri på Kværs Ladegård. Det gav anledning til en voldsom strid, der fandt sin endelige afgørelse ved Overretten i Slesvig 23. oktober 1763 med en klar sejr til bønderne i Tumbøl. Med denne dom blev alle Tumbølbønder fritaget for hoveriet og livegenskabet og fik købte deres fæstebol.

Familierne Boysen og Bachmann på Grøngrøft 1759-1884

I 1759 overtog Asmus Boysen fra Hokkerup Grøngrøft for 23.000 rdl. Med overtagelsen måtte han drive

Postkort fra omkring 1910 med motiv fra havesiden.

godset uden fæstebønder. Til at afhjælpe dette oprettede han i 1760'erne tre små kådnersteder nordligst i ejerlavet i Juhlsdam, hvor lejerne som gengæld skulle arbejde som daglejere på godset. Af disse tre kådnersteder består endnu Grønbækvej 2.

Asmus Boysen var søn af bolsmand Thomas Boysen og Cathrine Hansen i Bocknis på Angel og gift 1740 i Holbøl kirke med Maren, datter af bolsmand Nis Hansen og Elisabeth i Hokerup.

I 1778 overtager sønnen Thomas Boysen godset. Han er født 1743 og dør 1819, 75 år.

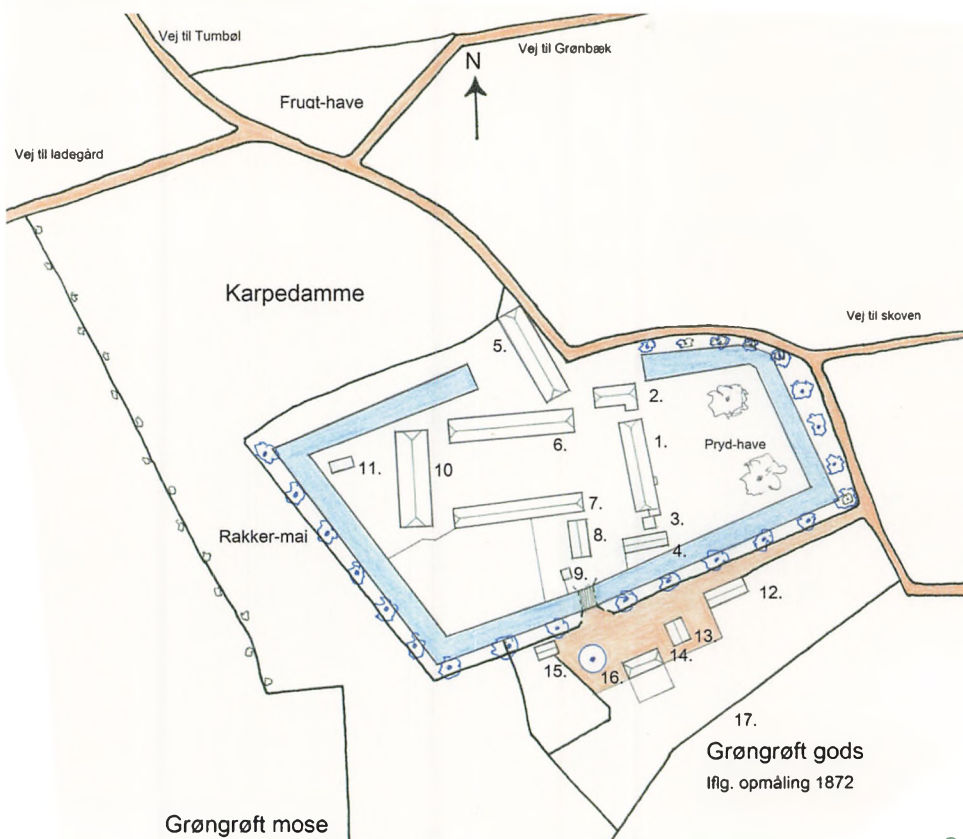
Han gifter sig første gang 1778 med Charlotte Meyland fra Varnæs, død

1809, 72 år gammel. I 1809 gifter han sig anden gang - denne gang med Elisabeth Marie Mathiesen fra Hostrupskov.

I 1797 nævnes Peter Boysen som ejer af stedet.

I 1815 er Asmus Boysen Bachmann ejer af stedet. Han var søn af Christian Nissen Bachmann, møller i Tønder, og Elisabeth Cathrina, født Nissen. I 1819 bliver han gift med Helene Krickhauff i Felsted kirke.

I 1850 er det sønnen Johann Carl Bachmann, født 1827, der er ejer af Grøngrøft, hvor han dør 1877, 51 år gammel. Han var gift med Louise Dorthea Christiana Stamer fra Mecklenburg. De fik fem børn: Helena Christiana Wilhelmine Johanna

Sophia Bachmann, Carl Christian Ludwig Bachmann, Adolph Ludwig Henrik Frederik Bachmann, Julius Georg Heinrich Bachmann, død 1877, 15 år gammel og Agnes Emma Mathilde Georgine.

I krigstiden 1864 var der på Grøngrøft hver dag åbent taffel for en mængde tyske officerer, så at de tyske aviser roste ham - og især hans frue -

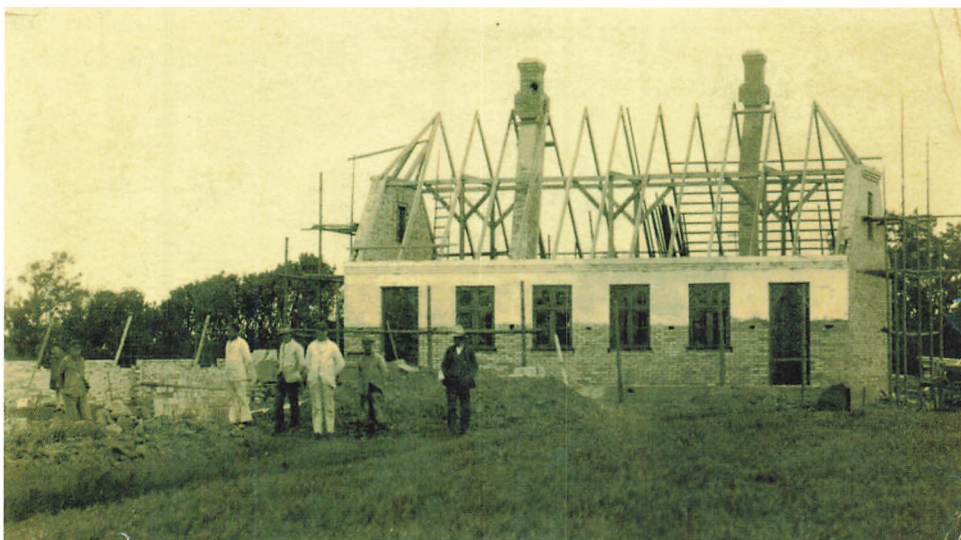
for de daglige måltider bestående af fire-fem retter mad og mange slags vine. Han selv gjorde gode miner til slet spil, men udtalte dog, at hans kone ødelagde ham. Han døde, inden det blev til den fallit, hvorved det prægtige gods kom på andre hænder.

Grøngrøft 1884-1920

Georg Degetau overtog i 1884 godset

Grøngrøft gods opmålt 1872 med bygningerne 1-11 indenfor voldgraven og 12-16 udenfor

1	Stuehus	47,6 x 10,7 m	510 m ²	Nedbrudt i 1940'erne
2	Bygning	20,3 x 9,6 m	195 m ²	Bryghus, forråd, stadsvogn m.m.
3	Pumpehus	5,7 x 5,8 m	33 m ²	Brønd
4	Domestikhus	20,6 x 6,9 m	142 m ²	Lejebolig for tyende, nedbrudt ca. 1950
5	Korn- og tærskelade	47,3 x 12,4 m	586 m ²	Opført ca. 1800, nedbrudt i 1953
6	Kostald	59,5 x 11,6 m	479 m ²	Brændte 1895, genopført
7	Lade og hestestald	61,4 x 9,5 m	583 m ²	Brændte 1895, genopført som svinestald
8	Smedje	18,1 x 7,7 m	139 m ²	Har måske været mejeri
9	Lille bygning	8,3 x 14,3 m	117 m ²	?
10	Stor lade	47,1 x 14,6 m	688 m ²	En prægtig kornlade, brændte 1976
11	Lade	10,8 x 6,5 m	43 m ²	?
12	Kådnerhus	19,8 x 7,8 m	154 m ²	Opført i sidste halvdel af 1800-tallet med otte lejligheder i to etager, som bolig til tjenestefolk. Øverste etage med fire lejligheder blev nedbrudt i 1940'erne, resten af bygningen i 1950'erne
13	Bygning	11,9 x 7,5 m	89 m ²	Nedbrudt i 1920'erne
14	Bygning	17,9 x 8,8 m	158 m ²	Lejebolig til teglmesteren m.fl. Nedbrudt i 1920'erne
15	Bygning	7,6 x 5,8 m	44 m ²	Nedbrudt i 1920'erne
16	Hestegang	Radius 8,1 m		Æltemølle til teglproduktion
17	Bygning	21,6 x 6,4 m	138 m ²	Tørrelade til tegl/tørv. Nedbrudt

Rejsegilde i 1928 på Jens og Asta Niensens ny statshusmandsbrug, der var udstykket fra Grøngrøfts jorder.

Grøngrøft med tilhørende 350 ha for 33.000 mark på tvangsauktion. Georg Degetau var født 1816 på St. Thomas, og døde 1889, 72 år gammel, og blev begravet i Gråsten. Han var gift med Henriette født 1818 i Mecklenburg. Henriette døde i Kiel 1904, 85 år gammel, og blev ligeledes begravet i Gråsten.

Victor Ludwig Siemens købte 1888 godset Grøngrøft med dets 350 ha for 430.000 mark.

Victor Ludwig Siemens ville gerne bo på Grøngrøft, men det gamle hus levede ikke op ikke til hans koners forventninger. For at tilfredsstille hendes forventninger, fjernede han det gamle bryghus ned mod voldgraven og opførte i 1899 et nyt stateligt beboelseshus i to etager med kælder.

Et efter datiden smukt hus med badeværelser, indlagt centralvarme og elektrisk lys. Strømmen blev produceret på det stedlige mejeri ved hjælp af en dampmaskine, en generator og

nogle store akkumulatorbatterier. Men huset lå langt væk fra fruens eksklusive omgangskreds, hvorfor hun valgte at bo i Hamborg.

Det gamle stuehus blev fortsat anvendt som bolig til de forskellige forpagtere og bestyrere og desuden som gods- og fæstekontor.

1915 overtog købmand Peter Kruse i Kappel Grøngrøft gods. Fritz Stoltenberg var godsinspektør.

Grøngrøft 1920-1953

Med Genforeningen 1920 opstod der stor usikkerhed med godset, som i de følgende år havde flere ejere, Hans Winther, Peter Hoy, Jørgen Philipsen, og fra 1935 Paul Richmers.

Oprettelse af 15 nye statshusmandsbrug i 1926/27

Som et resultat af den nye Husmandslov nr. 557 af 1919 der gjorde det økonomisk muligt at købe store gårde til udstykning, blev der i

1926/27 udstykket i alt 15 statshusmandsbrug på Grøngrøfts jorder, hvorved Grøngrøfts areal blev reduceret til 158 ha inkl. skov, eng og mose.

I 1935 overtog skibsreder Paul Rickmers i Hamborg Grøngrøft, og ansatte Peter Jessen som bestyrer, med faderen, godsejer J. Jessen på Kværs Ladegård, som tilsynsførende.

Skibsreder Rickmers havde ingen personlig tilknytning til sine ejendomme, og ansatte landsretssagfører Vogelgesang som administrator af sin formue her i landet.

I forbindelse med retsopgøret efter Anden Verdenskrigs afslutning vedtog rigsdagen Lov nr. 132 af 30. marts 1946 om konfiskation af tyske og japanske statsborgeres ejendom i Danmark. Paul Rickmers fik som tysk statsborger sine ejendomme konfiskeret af den danske stat. Ejendom-

ene blev derefter overdraget til Statens Jordlovsudvalg. I 1951 udstykkede Statens Jordlovsudvalg i alt syv nye husmandsbrug, hvorved Grøngrøfts areal blev reduceret til 100 ha.

Grøngrøft som flygtningehjem under og efter Anden Verdenskrig

I slutningen af Anden Verdenskrig kom der rigtig mange tyske flygtninge til landet fra især det pommerske og østpreussiske område. En del af dem fik ophold på Grøngrøft, der i en periode blev anvendt til flygtningelejr.

Grøngrøft 1953-2011

Som følge af konfiskationen overgik Grøngrøft med det resterende jordtiliggende til Socialministeriet, der i 1953 indrettede stedet til 'Fredehjem' med Jonas Andersen som forstander. 1. oktober 1965 blev Jonas Andersen

Luftfoto af Grøngrøft Slot 2009.

Grøngrøft Slot 2009.

afløst af Jens Gunnarsø, hvorefter fredshjemmet blev nedlagt og omdannet til skolehjem. Samtidig blev landbrugsdelen bortforpagtet og senere frasolgt.

I 1976 overgik skolehjemmet fra Socialministeriet til Sønderjyllands Amtskommune, der nedlagde skolehjemmet i 1991.

Fra 1992 til 2003 fungerede Grøngrøft som asylcenter under Røde Kors.

Kommunestruktur 2006/07

Med den nye kommunestruktur 2006/07 blev amterne nedlagt. Aabenraa Kommune overtog i 2007 Grøngrøft efter Sønderjyllands Amt, og satte det til salg. Bygningerne var stærkt nedslidte efter at have været anvendt til flygtningecenter, så der

forestod den kommende ejer et større arbejde med istandsættelse og restaurering. Til stedet hørte alt inden for voldgraven samt et mindre jordtilliggende udenfor voldgraven.

Jens Nyland ApS købte stedet og gik straks i gang med en totalrenovering og ombygning af hovedbygningen. Spiret, der blev fjernet i 1953, blev genetableret i dets oprindelige stil, og hovedindgangsdøren flyttet tilbage til sin oprindelige plads i tårnbygningen.

Efter et par år med byggerod stod hovedbygningen færdig og blev sat til salg. ■

Kilder

Asmussen, Andreas: *“Grøngrøft’ - fra hovedgård til slot’*, Historisk Forening for Felsted sogn 2011.

Den sidste adelsfejde på Sundeved - Blome vs. Uge

Af Mikkel Leth Jespersen

At stridigheder adelslægterne imellem kunne få fatale følger, viser denne drabelige beretning, som museumsinspektør Mikkel Leth Jespersen er stødt på. Han fortæller her om fejden og de tildragelser, der gik forud.

GÅR MAN TILBAGE til tiden før Hans den Yngres godsopkøb i perioden fra 1570 til ca. 1600, myldrede Sundeved med lavadelige væbnere. De boede på deres små hovedgårde blandt bønderne, og en del af dem var ikke rigere end deres lavere ættede naboer. Hovedparten af Sundeveds væbnerslægter var indvandret fra syd, det gjaldt blandt andet familien Blome, mens et mindretal havde deres rødder på egnen, heriblandt familien Uge. Til trods for deres forholdsvis beskedne økonomiske stilling satte de et markant præg på området med deres stærke adelige selvfølelse og til tider voldsomme fremfærd. Det mest opsigtsvækkende tilfælde var i tiden omkring 1590, da der udspillede sig, hvad der efter alt at dømme var en egentlig adelsfejde mellem slægterne Blome og Uge. Forløbet vakte så stor opsigt, at historien efterfølgende gik fra mund til mund gennem generationer og fik mytisk karakter, indtil den endelig blev nedskrevet i 1800-tallet i en genkendelig, men - sammenholdt med de samtidige kilder - meget forandret version. I 1891 tog historikeren A.D. Jørgensen nemlig sagen under behandling i sin skildring af Ullerup sogns ældre hi-

storie i 'Sønderjydske Aarbøger', og på grundlag af det bevarede kildemateriale skildrede han begivenhederne, som de efter alt at dømme forløb. Det er denne skildring, som udgør det primære grundlag for det følgende, hvor historien om den sidste adelsfejde på Sundeved tages op på ny.¹⁾

Det første drab

Klokken fire om eftermiddagen den 1. juni 1589 skød og dræbte Hans Blome til Ornumgård sin nabo og gæst Paul Petersen Uge til Skovbølgård. Adelsdrab var ikke hverdagskost i 1500-tallets Sønderjylland, men de forekom af og til - ikke mindst når flere unge adelsmænd var forsamlet i festligt lag. De var parat til at forsvare deres ære med våben, hvilket af og til førte dem ud i ubehagelige situationer, som i nogle tilfælde fik dødelig udgang. Kilderne angiver dog sjældent præcis, hvad der var den egentlige årsag til de voldelige sammenstød. Det gælder også i dette tilfælde, og vi kan kun gisne om, hvorvidt der var tale om en dybereliggende konflikt, eller om drabet var resultatet af en enkelt situation, der var løbet herre af hænde.

Oplysningerne om de to adelsmænds liv og levned er forholdsvis sparsomme. Om Hans Blome vides det, at han grundlagde sit yderst beskedne gods omkring 1575 af to gårde på Varnæs bymark. Udover hovedgården kendes ikke noget jordtiliggende i form af fæstegods.²⁾ Drabs-

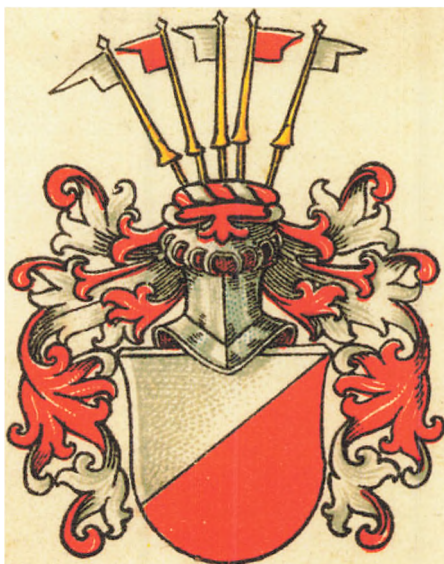
manden befandt sig således i adelens allernederste ende. Det hjalp ikke, at han var gift med en Rantzau med fornavnet Drude. Hans ældre broder Jørgen Blome var bedre stillet, da han ejede den lidt større herregård Mjelsgård på det nordlige Als. Paul Uge havde vistnok været en smule hævet over sin banemand, da godset Skovbølgård bestod af enten fem eller ti gårde, da han overtog det i 1583. Han var gift med Magdalena af den holstenske adelsslægt Rathlou.³⁾

Liget af den dræbte blev ført hjem til Skovbølgård, hvor Paul Uges frænder gav sig til at vente på tilbud om forlig fra drabsmandens side. Denne

fremgangsmåde var et tydeligt levn fra middelalderens retsorden, hvor betaling af mandebod havde kunnet afværge, at et drab blev startskuddet til en længerevarende slægtsfejde. Paul Uges frænder måtte dog vente forgæves, og liget fik lov at stå ubegravet i næsten otte uger. Derefter jordede familien deres dræbte slægting i Felsted Kirke. Det var den 24. juli. Under ceremonien trådte fættren og navnebroderen Paul Eriksen Uge frem, og på hele slægtens vegne undsagde han den uforsonlige drabsmand og erklærede, at Hans Blome var en nidding - det vil sige en æreløs person.

Sammen med adelsnavnet var våbenskjoldet et vigtigt element i det at være adelig, og en slægts våbenskjold blev derfor ofte gengivet på deres herresæde, på deres gravsten og i deres signet. Her er Uge-slægtens våben, gengivet efter Danmarks Adelsårbøger.

Blome-slægten talte flere medlemmer end Uge-slægten, og flere af dem var rigere og fik mere betydningsfulde poster i samfundet. Derfor var deres våbenskjold med hunden mere kendt end Uge-slægtens skrædelte våben, og det findes blandt andet gengivet på det slesvig-holstenske ridderskabs privilegialade.

Et hævn-drab var således ikke forhindret, så Hans Blomes næste træk var at forlade egnen for at rejse til Mecklenburg, hvor han opholdt sig de efterfølgende to år. Det var ikke noget, han selv fandt på. To års eksil var sædvanlig praksis blandt slesvigholstenske adelsmænd, der havde dræbt en standsfælle. Rationalet var, at den dræbtes slægtninge ikke skulle risikere at komme til at stå ansigt til ansigt med drabsmanden, hvilket ville være både utrygt og ærekrænkende. Samtidig havde man en forestilling om, at tidens gang ville udglatte konflikten. Det gjorde den ikke altid, men de fleste slægter undlod at hævne sig på drabsmanden, da et hævn-drab trods alt var et meget vidtgående træk, selv for en ærekær og krigstrænet adelsmand.

Om Hans Blome havde været hjemme på visit, eller om hans hustru havde været en tur i Mecklenburg i efteråret 1590, er uvist, men sikkert er det, at Drude Rantzau fødte en søn i sommeren 1591. Den 5. september skulle drengen døbes, og for at festligholde begivenheden indbød Hans Blome den lokale adel til gilde. Bortset fra de nærmeste slægtninge - broderen Jørgen Blome, svogeren Mikkel Rantzau, svogeren Baltasar Brockdorf og væbneren Skak Møed - blev de indbudte dog borte. Hans Blomes ære var blevet krænket, og han kastede nu sin vrede på Paul Eriksen Uge til Avnbøllund, som, han mente, havde organiseret denne ydmygelse. Den Paul Uge, der her var tale om, havde været amtmand for Hans den Yngre på Sønderborg Slot og været hertugens udsending til København, da denne i 1589 tog sine områder i Slesvig som len af Christian IV. Derefter

havde han trukket sig tilbage til livet som landjunkere på Sundeved. Det var således ikke nogen helt ubetydelig adelsmand, Hans Blome nu lagde sig ud med. Denne Paul Uge var gift med Birgitte af den lavadelige slægt Petersen, også kaldet von Deden.

Det andet drab

Sammen med sine kumpaner red Hans Blome dagen efter mod Paul Uges herresæde for at stille ham til ansvar for den mislykkede barnedåb. Avnbøllund var blevet oprettet af Paul Uges fader, Erik Uge, som havde nedlagt ni bondegårde og i stedet anlagt en hovedgård i lunden øst for Avnbøl.⁴¹ Det var således ikke noget stort gods, men alligevel større end Hans Blomes Ornumgård. Der var ca. 12 km at ride mellem de to herregårde. Da Hans Blomes ryttere ankom til Avnbøllund, trådte Mikkel Rantzau og Skak Møed frem og erklærede, at de ville have Paul Uge udleveret. Han gik ud til dem og bød Skak Møed velkommen med et håndtryk. Mikkel Rantzau ville dog ikke give ham hånden, da de ikke stod på god fod med hinanden. I stedet opfordrede han Paul Uge til at træde længere frem, men det afviste denne med henvisning til adelsmændenes følgesvende.

Mere blev det ikke til i denne omgang, men allerede ugen efter vendte Hans Blomes tilhængere tilbage til Avnbøllund, denne gang med deltagelse af Jørgen Blome. Han sendte en dreng ind på gården med en lang bøsse og et brev til Paul Uge. Endnu engang endte mødet uden resultat, og følget red tilbage til Ornum. Om aftenen drog Hans Blome selv af sted med sine tilhængere, og de nåede

Jens Rabens tegning af Avnbøllund som det har ligget med den bebyggede banke omgivet af grave og vådområde, som udgjorde et delvist naturligt, delvist anlagt forsvar mod angribere.

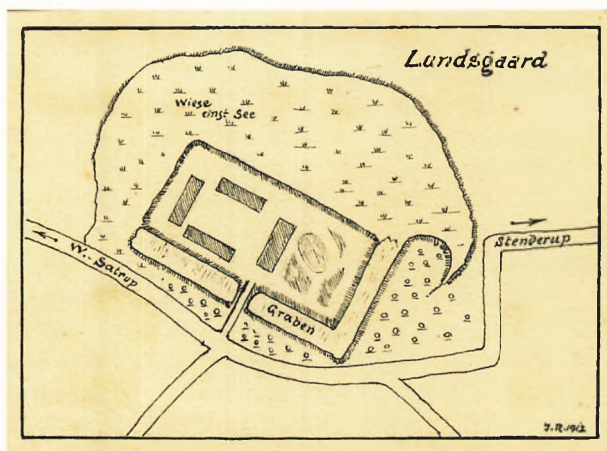

Foto: Museum Sønderjylland, Sønderborg Slot.

frem til Avnbøllund om natten den 22. september. Da de ankom til gården, nedbrød de dens gærder og gik over dens grave. Med skyderi og andre utilbørlige handlinger lavede de nu så megen larm, at beboerne blev vækket og kom ud af sengen. Paul Uge fik fat i sine våben og slog nogle ruder ud, så han kunne skyde igennem vinduerne. Hans Blomes folk skød efter husets stråtag i håb om at antænde det og derved sætte ild til huset. Da Paul Uge fik øje på to skikkelser, der trådte frem foran en lys ladevæg, tog han sigte og sårede dem begge dødeligt - den ene var Hans Blome selv. Nu lagde angriberne den hårdt sårede adelsmand op på hans vogn og tog flugten, men inden længe var Hans Blome død. Hans lig førte de hjem til Ornum.

Paul Uge havde således hævnnet drabet på sin fætter og navnebroder - hvad enten det havde været hans hensigt at dræbe Hans Blome eller ej. I 1500-tallet kunne drab accepteres, hvis de var blevet begået i selvforsvar eller ved et uheld. I dette tilfælde synes begge disse formildende omstændigheder i nogen grad at have været til stede, hvilket måske kan synes lidt

for godt til at være sandt, da den eneste kilde, der beskriver omstændighederne omkring drabet, er Paul Uges egne breve. To dage efter det dramatiske sammenstød skrev Paul Uge nemlig til Christian IV og det danske rigsråd for at begive sig under deres beskyttelse mod medlemmer af Blome-slægtens eventuelle hævn. I brevene beskrev han forløbet, som det er fremlagt i det foregående. Den 8. oktober blev der sendt breve til hertugdømmernes statholder Henrik Rantzau og lensmanden på Nyborg Slot, Laurits Brockenhus. Sagen var den, at Jørgen Blome havde bopæl i Svendborg, som lå under lensmanden i Nyborgs jurisdiktion. Da den dræbtes broder var en af dem "fra hvis Side Pouel Ucke snarest frygter Overfald paa en eller anden Maade", skulle han indkaldes og forelægges sagen, hvorefter han skulle aflægge løfte om, at han ville lade Paul Uge være i fred, "med Undtagelse af det, han kan gøre med Lands Lov og Ret". At Paul Uge ikke skulle frygte repressalier fra kongens side, fremgik klart, da han havde "begæret Beskyttelse hos Kongen, hvilket denne ikke har kunnet nægte ham, da disse uhørte lan-

defredbryderiske Gerninger ikke alene ere til største Forklejnelse af Kongen og uafladelig Spot og Eftertale for hele Nationen, men også i sig selv forargelige".⁵⁾

Drabet fik ingen retlige konsekvenser for Paul Uge, og Jørgen Blome holdt sig efter alt at dømme i ro. Knap et halvt år efter blev begge de stridende parters godser på Sundeved solgt; Avnbøllund til Hans den Yngre og Ornum til Kai Rantzau, som var amtmand i Aabenraa. I 1609 beklagede kirkeværgerne i Varnæs Kirke sig, da liget af Hans Blome til Ornum (der nu beskrives som et forhenværende gods i sognet) i ca. 16 år havde stået ubegravet i kirken. Baggrunden var den, at han havde lovet dem ti daler, men pengene var aldrig blevet betalt,

og begravelsen var aldrig blevet afholdt. De bad nu om, at Hans Blomes arvinger enten betalte de ti daler eller selv fyldte graven med jord.⁶⁾

I 1594 blev Paul Uge angiveligt dræbt i sin seng af en kok, og dermed døde den sidste af sagens hovedpersoner. Man skal ikke langt op i 1600-tallet, før hverken slægten Blome eller Uge er at finde på Als og Sundeved. Med A.D. Jørgensens ord afløstes 'junkertiden' af 'hertugtiden'.

Sønderjyske adelsfejder

Fejder og lovgivning om fejder var udbredt i middelalderen, og efterhånden gjorde den fremvoksende centralmagt, hvad den kunne for at udrydde fejderne. Konflikter skulle ikke længere løses med privat vold,

Voldgraven ved Avnbøllund som Hans Blome og hans kumpaner krydsede, da de angreb herregården, i hvad der viste sig at blive fejdens sidste akt.

Foto: Tenna R. Kristensen, Museum Sønderjylland.

Fra 1606 kunne indbyggerne i Varnæs Sogn se udskårne figurer af adelige på himlen over prædikestolen i deres sognekirke. Her gengives en adelsdame, der viser, hvordan Drude Rantzau og Magdalene Rathlou kunne have taget sig ud med hårpynt, pibekrave og guldkæde.

men ad rettens vej. På reformations-tiden var fejder derfor blevet meget sjældne, og undersætter af alle samfundslag henvendte sig som oftest hos fyrsten og dennes repræsentanter, når drabssager skulle bilægges. Som det fremgår af konflikten mellem slægterne Blome og Uge, så forekom adelsdrab dog stadig i Slesvig-Holsten - sådan ca. tre-fire drab i årtiet, hvilket var temmelig mange, når man tager det samlede antal på et par hundrede adelsmænd i betragtning. På egnen omkring Sundeved havde man mindst oplevet to adelsdrab efter Reformationen. I 1554 havde Hans Sehested til Kluvensick dræbt Jørgen Sture til Gammelgård på Als, og i 1566 havde Hans Leue til Morsum på Nordstrand dræbt Gotske von Ahlefeldt, som var arving til halvdel af Søgård. Begge de dræbte havde

tilhørt nogle af landsdelens mest fremtrædende adelsfamilier, og drabene vakte stort postyr. Derfor var fyrsterne straks opmærksomme på at få bilagt stridighederne, før de medførte blodhævn og derved udviklede sig til egentlige adelsfejder. Det gjorde ingen af dem, men det sprog, der blev brugt om konflikterne, bar bræg af middelalderens fejdekultur.⁷⁾

Det forekommer uklart, hvorvidt Paul Eriksen Uges drab på Hans Blome var et egentligt hævn drab, og om konflikten derfor udviklede sig til en egentlig fejde. Der er dog også andre elementer i det kendte forløb, som leder tankerne hen på middelalderens fejdekultur. Det gælder Uge-slægtens venten på et initiativ (formentlig betaling af mandebod og en form for offentlig bodsgang i den lokale kirke) fra Hans Blomes side, som kunne sik-

re deres ære, uden at de behøvede at slå en Blome ihjel. Man forsøgte således at løse den meget alvorlige konflikt privat. Fejdekulturen fremtræder også i Paul Uges erklæring om, at Hans Blome var en nidding i forbindelse med begravelsen, hvilket kan give det indtryk, at slægten nu anså drabsmanden for at være fredløs. Standsfællernes udeblivelse til barne-dåben for Hans Blomes barn viser, at drabet på Paul Petersen Uge blev anset for at være helt uacceptabelt, og at det derfor kunne bruges af Uge-slægten til at gøre gengæld gennem en social isolation af Hans Blomes familie. Det er således rammende at betegne konflikten som en egentlig adelsfejde - en af de sidste i Slesvig-Holsten og den allersidste på Sundeved.

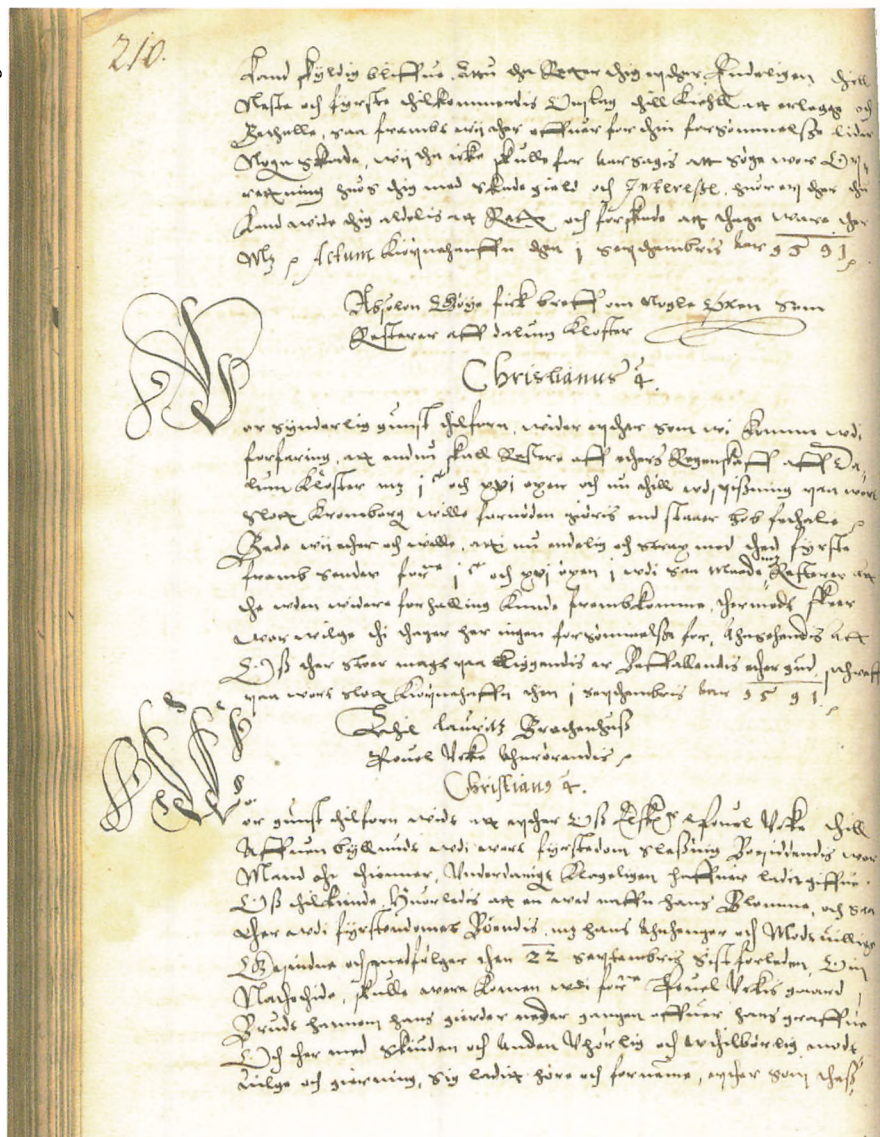
Sagnene om Hans Blome

På Sundeved udviklede historien om fejden mellem Hans Blome og de to gange Paul Uge sig til et sagn med Hans Blome som hovedperson. I bogen 'Gamle og nye Minder fra Sundeved' udgav Christian C. Lorentzen i 1859 en samling af 37 sagn fra Sundeved, hvoraf hovedparten ikke havde været udgivet før. Blandt de hidtil upublicerede var efter alt at dømme historien om fejden på Sundeved. En karakter, der minder om Hans Blome, kan dog findes i Frederik Fischers 'Slesvigske Folkesagn', hvor der fortælles om den grusomme og herskesyge 'Junker Blom'.⁹¹ I det hele taget synes Hans Blome at være blevet en sagnomspunden figur i området. Han blev blandt andet sat i forbindelse med Braadborg, hvis voldsted stadig er bevaret (sydøst for landsbyen Bovrup), og som i sin tid skulle have været en lensborg. Hans Blome skul-

le have været dens sidste ejer, som samtidig ejede Ornum. Hans hustru, der ifølge sagnet hed Magdalena, var næsten ligeså sagnomspunden: Hun "færdedes saa at sige Dag og Nat paa Jagten, baade paa egne og paa Fremmedes Marker, hvorfor hun ogsaa ifølge Sagnet siges at jage efter Døden. Dertil kom hendes udsvævende Liv og tøjlesløse Sæder, der især bragte hende i Folkemunde".⁹² Som nævnt hed Hans Blomes hustru i virkeligheden Drude, mens det var Paul Uges hustru, der hed Magdalene!

Ifølge sagnet skulle konflikten med Paul Uge til Skovbølgård være udsprunget af det forhold, at Paul Uge var Magdalenas stedfader: Han billigede ikke forbindelsen mellem de to, og derfor nægtede han dem sit samtykke til, at de kunne gifte sig. Derefter ville han ikke overlade Magdalena hendes fædrene arv. "Under Ven-skabs Maske" inviterede Hans Blome derfor Paul Uge til Ornum, hvor gæsten blev skudt af en af Hans Blomes karle, værten selv frasvor sig dog meddelagtighed i det passerede. Derved fik han del i arven efter den døde. Det afværgede dog ikke, at den dræbtes brodersøn - som jo rettelig var hans fætter - svor hævn ved begravelsen i Felsted Kirke. Ifølge sagnet havde den unge Paul Uge fra en tidlig alder "elsket Magdalena af et oprigtigt Hjerte". Han havde derfor to grunde til at hævne sig på Hans Blome.

Om drabsmandens eksil fortæller sagnet ikke, men under en adelsforsamling vedrørende jagtfriheden nogle år senere kom det til klammeri mellem Hans Blome og Paul Uge, og Hans Blome udfordrede til tvekamp. Paul Uge mødte dog aldrig op, og da

Nederst uddrag af Christian IV's brev til Lauritz Brockenhus af den 8. oktober 1591. "Thil Lauritz Brockenhuss, Pouel Ucke ahnrørendis, Christian 4. Wor Gunst thilform wide att efter Oß Leffe Pouel Ucke thill Affuenbyllundt wdi wore Fyrstedom Sleswig Bosiddendis wor Mand og Thienner, underdanigt klageligen haffuer ladit giffue Oß thilkende hurledis att en wed naffn Hans Blomme, ochsaa ther wdi Fyrstendomet Boendis m[ed]z hans Ahnhenger och Modsuillige Gesindne [tjenere] och medfølger, then 22 septembri sidstforleden, Om Nathetide, skulle were Komen wdi forne Pouel Uckes gaard, brudt hannom hans gierder neder, gangen gaffuer hans graffue Och der med skiuden og anden uhørlig och utilbørlig modtwilge och gierning, sig ladit høre och fornemme, efther som theß ..."

Hans Blome opsøgte ham på Avnbøllund, blev han og hans jæger dræbt. "Den 5. November blev Hans Blomes jordiske Levninger overleverede til Gravens tause Gjemme, kun Faa fulgte ham til hans sidste Hvilested, og ingen begræd ham".¹⁰⁾

Historien havde således udviklet sig til en blanding af sandt og falskt. Langt mere eventyrlige var en række andre myter om Hans Blome, Magdalene og Braadborgs undergang, som også fortælles af Christian C. Lorenzen. Hvornår de opstod vides ikke, men deres eksistens viser, at Hans Blome var en mand, der nåede at markere sig på Sundeved, og at hans fejde med Uge-slægten var noget, der gjorde indtryk adskillige generationer frem i tiden. ■

Noter

- 1) Jørgensen 1891, side 64-72, skildringen er desuden citeret i Fangel og Slettebo 1979, side 33ff.
- 2) Rasmussen 2003, bind II side 71.
- 3) Om Hans Blome se *Danmarks Adels Aarvog* 1935, 2. afd. side 21, om Paul Uge se samme værk årg. 1940, 2. afd. side 156.
- 4) Rasmussen 2003, bind II, side 88f.
- 5) Kancelliets Brevbøger 1588-1592, side 675f.
- 6) Schröder 1836, side 845f.
- 7) Jespersen 2007, side 208f. og Jespersen 2010 side 94 og 173ff.
- 8) Fischer 1929, side 170ff.
- 9) Lorenzen 1859, side 41.
- 10) Lorenzen 1859, side 41ff.

Litteratur og kilder

- Danmarks Adels Aarbøger* årg. 1935 og 1940.
- Fangel, Henrik og Jørgen Slettebo (red.) Adel og hertuger på Als og Sundeved, *Fra Als og Sundeved 57*, Sønderborg 1979.
- Fischer, Frederik: *Slesvigske Folkesagn*, Aabenraa 1929.
- Jespersen, Mikkel Leth: 'Fejde eller fred - Kommentar til antologien Fejder og fred i nordisk middelalder', *Fortid og Nutid*, 2007:3, side 197-210.
- Jespersen, Mikkel Leth: 'Die Fehdekultur in den Herzogtümern Schleswig und Holstein im Übergang vom Spätmittelalter zur Frühen Neuzeit', *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte*, 2009, side 16-57.
- Jespersen, Mikkel Leth: *Fyrste og folk. Hertug Hans den Ældres fyrstestat i 1500-tallets Slesvig-Holsten*, Flensborg 2010.
- Jørgensen, A.D.: Ullerup Sogns ældre historie, *Sønderjyske Aarbøger* 1891, side 30-81.
- Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre Forhold i Uddrag, 1588-1592, L. Laursen (udg.), København 1908.
- Lorenzen, Chr. C.: *Gamle og nye Minder fra Sundeved*, Haderslev 1829.
- Raben, Jens: 'Historier og Sagn fra Als og Sundeved', *Fra Als og Sundeved*, bind 75, 1998.
- Rasmussen, Carsten Porskrog: *Rentegods og hovedgårdsdrift. Godsstrukturer og godsøkonomi i hertugdømmet Slesvig 1524-1770*, 2 bind, Aabenraa 2003.
- Schröder, Kapitain v. (udg.): 'Kleine geschichtliche und topografische Notizen, aus Broder Boysens Verzeichniß der Einkünfte der Kirchen und Besoldung der Kirchendiener in den Fürstenthümern Schleswig und Holstein, aus dem Jahre 1609', *Neues Staatsbürgerliches Magazin*, 4. bind, 1836, N. Falck (red.) side 840ff.

Familierne Kittel og Bruhn på Skovbølgård

Af Hans Schultz Hansen

Under landbrugskrisen i 1820'erne kom ejeren af det adelige gods Skovbølgård, Peter Chr. Ægidius, i vanskeligheder og måtte sælge gården. Arkivar Hans Schultz Hansen fortæller historien om Skovbølgårds nye ejer, den farverige Johan Georg Kittel.

J.G. Kittel bliver ejer af Skovbølgård 1822

JOHAN GEORG KITTEL (1797-1888) var søn af en fra Bøhmen indvandret skibsreder fra Arendal i Norge og havde selv været til søs, men kom i 1818 til godset Rundhof i Angel som regnskabsfører og privatsekretær. I Flensborg fandt han sin hustru, Anna født Tramsen (1801-1875). I 1822 købte Kittel Skovbølgård, som da var på 79 ha. Pengene havde han vundet i et lotteri. Alligevel var Kittel hårdt spændt for i de første år. Han måtte udleje en del af hovedbygningen til orgelbyggerne Marcussen og Reuter i Aabenraa, ligesom han indrettede et brændevinsbrænderi i kælderens. Med årene fik han solidere fodfæste på den gamle gård og dermed mulighed for at engagere sig i politik.

Hertug Christian August af Augustenborg, der også ejede de gråstenske godser, havde jagten på Skovbølgård i forpagtning og kom ofte på besøg hos Kittel. Hertugen blev snart Kittels politiske forbillede. I 1840 var Kittel således blandt de godsejere på Gråstenegnen, som med hertugen protesterede imod indførelsen af dansk

som rets- og forvaltningsprog på landet i det nordlige Slesvig. De frygtede, at sprogreskriptet ville indskrænke de adelige godsers ret til at udgøre selvstændige retskredse med dommere udnævnt af godsejeren. Hævdelsen af godsejernes standsinteresser forblev alle dage en rød tråd i Kittels politiske virke. Den anden røde - eller rettere blå-hvid-røde - tråd var den slesvig-holstenske sag.

Kittel i den slesvigske stænderforsamling 1842-46

I 1842 blev Kittel valgt til den slesvigske stænderforsamling som repræsentant for godsejerne. Her fik han mulighed for at fremme både godsejernes og slesvig-holstenernes politiske mål, men han tog også ordet i sager om søfarten. I 1842 gik Kittel ind for øget afsætning af landbrugsvarer til Dansk Vestindien, mens han stemte imod, at stænderdeputerede fra Nordslesvig skulle have ret til at tale dansk i stænderne, ligesom han var imod oprettelsen af en filial af den danske Nationalbank i Flensborg. I 1844 gik han ind for en finansiel adskillelse af kongeriget Danmark og hertugdømmerne Slesvig og Holsten. I 1846 var stænderforsamlingen stærkt præget af de nationale modsætninger. Kittel engagerede sig også denne gang mest i de praktisk betonede sager, som uden tvivl lå bedre for hans erfaringsbaserede kundskaber end længere ideologiske udredninger, men han sluttede som andre

slesvig-holstenere op om hertugen, da denne i protest nedlagde sit mandat.

Kittel og den slesvig-holstenske opstand 1848-51

Kittel blev genvalgt af godsejerne i 1847, men den slesvigske stænderforsamling standsede med den slesvig-holstenske opstand i marts 1848. Kittel anerkendte den provisoriske opstandsregering og opfordrede på Felsted kirkegård bønderne til at gøre det samme. Han pålagde også værnepligtige fra Felstedegnen at søge mod syd til den slesvig-holstenske hær i Rendsborg i stedet for mod nord til de danske styrker. Da den danske hær i begyndelsen af april 1848 rykkede ind i landsdelen, blev Kittel arresteret og ført til København, hvorfra han først blev frigivet i slutningen af august.

Johan Georg Kittel 1797-1888.

Opstanden forværrede det i forvejen spændte forhold mellem Kittel og bønderne, som siden 1842 førte klage over ham ved Overretten på Gottorp om betaling til Skovbølgårds selvstændige domstol. Striden kørte ved flere instanser helt frem til 1854, hvor godsernes selvstændige retsvæsen og dermed konflikten ophørte. Den havde da kostet Kittel langt mere i advokatbistand end det beløb, bønderne skulle betale. Konflikten gjorde sikkert sit til, at stort set alle bønder på egnen sluttede sig til den danske side og tilmed nægtede at yde hoveri for Kittel.

I vinteren 1848/49 gav Kittel sin søn Georg lov til at melde sig til de slesvig-holstenske dragoner. Han blev såret og sendt på rekreation hos Kittels bror i Arendal. De følgende to år bølgede krigen frem og tilbage, men i juli 1850 sluttede Danmark fred med

Anna Kittel, født Tramsen, 1801-1875.

Preussen, og slesvig-holstenerne stod nu alene over for den danske hær. Før den på ny rykkede ind i landsdelen, flygtede Kittel den 16. juli til Hamborg. Først efter slesvig-holstenernes endelige nederlag fik han i marts 1851 af den danske regering lov at vende tilbage til Skovbølgård 'som privatmand', dvs. på betingelse af, at han ikke beskæftigede sig med politik. Også Kittels søn kom tilbage, men udvandrede snart efter til Sverige, hvor faderen købte en gård til ham ved Landskrona.

Kittel tilbage i den slesvigske stænderforsamling 1854-63

Kittel holdt sig ikke længe fra politik. I 1852 blev den slesvigske stænderforsamling genindført. Som så mange

andre fremtrædende slesvig-holstener fik Kittel frataget sin valgret på grund af sin færd under den slesvig-holstenske opstand, ligesom han en tid måtte have gendarmbeskyttelse på Skovbølgård. Forholdet til egnens befolkning var ringere end nogensinde. Kittels stærke hævde af sine godsejerrettigheder gjorde det ikke bedre. Udelukkelsen holdt dog kun kort. I 1854 blev Kittel igen valgt til stænderforsamlingen som repræsentant for godsejerne. Han beholdt sit sæde, så længe stænderforsamlingen eksisterede, dvs. indtil 1863. Oven i købet blev han i 1855 valgt som forsamlingens vicepræsident.

Kittel holdt sig som før 1848 mest til det praktiske livs sager og det store landbrugs interesser. Sprogspørgs-

Johan Georg Kittel fortsatte sin politiske karriere i 1850'ernes slesvigske stænderforsamling, på ny valgt af godsejerne. På dette gruppebillede af den slesvig-holstenske fraktion i anden halvdel af 1850'erne ses Kittel i cirkelmarkeringen.

målet kom dog atter på stændernes dagsorden. Nu sørgede regeringens sprogreskripter for bitter debat. De indførte dansk skolesprog og blandet dansk-tysk kirkesprog i Mellemslesvig, hvor tysk i århundreder havde domineret i kirke og skole, skønt befolkningens flertal i hvert fald i hedeegnene syd for den nuværende grænse endnu var sønderjysktalende. I 1855 sagde Kittel meget moderat, at "man måtte ikke påtvinge nogen velgerninger, især når de, hvem disse skulle tildeles, ikke var i stand til at vurdere [dvs. værdsætte] dem". I sager med nationalpolitiske over- og undertoner kom Kittel ofte i ordklammeri med den danske fraktions leder, Laurids Skau. Den lokale stænderrepræsentant, pastor M. Mørk Hansen i Felsted, var ligeledes fremtrædende på dansk side. I sine erindringer gør han tykt grin med Kittels manglende tyskkundskaber, bl.a. at denne i stedet for at understrege sin 'loyalitet' bedyrede sin 'lokalitet'.

Amtmand E.S.E. Heltzen i Aabenraa havde også et godt øje til Kittel. I september 1856 holdt Kittel bryllup for sin datter hjemme på Skovbølgård. En gæst udbragte her en skål for 'Schleswig-Holstein', hvilket var ulovligt. Ved den efterfølgende politiuundersøgelse benægtede Kittel, at han personligt havde hørt denne skål blive udbragt, for så ville han have skredet ind, men han indrømmede, at godsejer Bachmann på Grøngrøft og godsforpagter Feddersen på Kiding begge havde hørt skålen. Med den begrundelse, at Kittel ikke havde styr på, hvad der foregik i hans hus, ønskede Heltzen at fratage ham politimyndigheden over hans gods; som nævnt havde Skovbølgård året i for-

vejen mistet sin status som selvstændig retskreds. Ministeriet for hertugdømmet Slesvig henlagde imidlertid sagen.

I stænderforsamlingen i 1860 foreslog den sydslesvigske gårdejer J.D. Arp, at de sidste rester af hoveriet blev afskaffet ved lov. Den mest indædte modstander heraf var Kittel. Han drev selv Skovbølgård med avlingshoveri, idet han kunne kræve 21 arbejdsdage i høsten af godsets jordløse husmænd. Kittel fandt de mange klager over hoveriet ubegrundet. Det var således forkert, at godsejerne ikke havde gavn af det. Netop i hø- og kornhøsten var det vigtigt, at der var folk nok, og det kunne ikke lade sig gøre uden hoveri. Kittel mente endvidere, at det var farligt at opgive kontraktligt fastsatte rettigheder og forpligtelser: "Man dømme nu om sagen som man vil, så tror jeg dog ikke, at nogen vil bestride den sætning, at, frem for alt, retsprincippet bør varetages; men dette punkt, synes mig, bliver der ikke taget tilstrækkeligt hensyn til her i salen. Når man ikke længere respekterer kontraktforhold, så styrer vi lige løs på kommunismen!" Også i spørgsmålet om vandafledning var han en hårdnakket forsvare af godsejerinteresser og medvirkede til, at en nødvendig modernisering blev udskudt på grund af stædig hævde af gamle privilegier.

Stænderforsamlingen i 1860 gravede skellet mellem dansk og tysk dybere. En angelsk godsejer foreslog en adresse til kongen, hvori det danske styre i Slesvig fik sit synderegister udrullet i fuld længde. Med adressen vendte flertallet tilbage til en udpræget slesvig-holstensk politik. Den blev underskrevet af samtlige 26

Hovedbygningen til Skovbølgård 1997.

medlemmer af det slesvig-holstenske parti, heriblandt Kittel. På trods - eller måske rettere på grund - af dette blev Kittel ved stændervalget senere i 1860 genvalgt som repræsentant for godsejerne.

Kittels sidste år på Skovbølgård

Under krigen 1864 støttede Kittel den augustenburgske prins Friedrichs forsøg på at blive regerende hertug i Slesvig og Holsten. Dette forsøg slog som bekendt fejl overfor Bismarcks strategi for at indlemme hertugdømmerne i Preussen. Preussens sejr i krigen mod Østrig i sommeren 1866 bandede vejen. Kittel var nu blandt de smågodsejere og andre honoratiores på Gråstenegnen, som hilste hertugdømmernes indlemmelse i Preussen velkommen. Som andre hjemmetykere så de heri det bedste værn mod

det nordlige Slesvigs afståelse til Danmark, hvilket den berømte Paragraf Fem i den preussisk-østrigske fred ellers åbnede mulighed for. Meget betegnende lod Kittel et portræt af Bismarck ophænge på Skovbølgård - ved siden af portrættet af hertug Christian August, som denne selv havde foræret Kittel, og som blev hængende. Som bekendt blev afstemningen ikke til noget, og i januar 1867 fulgte indlemmelsen i Preussen. I 1871 blev Tyskland et kejserrige, hvilket Kittel blev meget begejstret for. I 1872 blev Kittel dekoreret med 4. klasse af den preussiske kroneorden.

Kittel var i 1863 holdt op som aktiv landmand på Skovbølgård, der i stedet blev bortforpagtet til Christian Haack fra Augustenborg. Indtil 1875 beholdt Kittel dog hovedbygning, park og skov, men dette år flyttede

han efter hustruens død til Flensborg, og i 1880 afstod han Skovbølgård. I 1888 døde han i den høje alder af 91 år minus fire dage.

Familien Bruhn på Skovbølgård

Den nye ejer af Skovbølgård var August Ahrend Bruhn (1854-1922) fra Aastrupgaard ved Haderslev. Han var ikke ukendt for Kittel, da Bruhns far af samme navn i sit andet ægteskab var gift med Kittels datter Hedvig. Ligesom Kittel lå hans sympatier på tysk side, og han blev både amtsforstander i Felsted amtsforstanderdistrikt og kredsdeputeret, men

huskes også for, at han ved krigsudbruddet i 1914 undlod at efterkomme ordren til at arrestere førende dansk-sindede fra sit amtsdistrikt med den bemærkning, at han indestod for sine folk. A.A. Bruhn var en dygtig landmand, som især lagde sig efter kvægopdræt. Han ejede og drev Skovbølgård til sin død i 1922. Derefter overtog hans enke, Helene Bruhn født Petersen, gården, som hun ejede i uskiftet bo med børnene Hedvig Küseler på Bøgeskovgård, Herbert Bruhn i USA, Peter Bruhn på Åstrupgård, Georg Bruhn på Skovbølgård og de efterlevende børn af den afdøde

Skovbølgårds kælder har været brugt til flere formål. I Kittels første tid var her brændevinsbrænderi, og også Skovbølgårds gamle køkken befandt sig her. Billedet her er fra midten af 1940'erne.

August Ahrend Bruhn 1854-1922.

datter Helene i ægteskab med advokat Wilhelm Schmidt i Aabenraa; Gertrud Blell i Krakau, Hildegard Janssen i Lütjenburg, Kaj Detlef Schmidt i Berlin og Wulf Schmidt i Aabenraa. Sidstnævnte var identisk med den berømte tysk-britiske dobbeltagent Tate fra Anden Verdenskrig.

I 1937 var Skovbølgård på 127 ha, hvoraf 121 ha var ager. Georg Bruhn var bestyrer for moderen. Der var da en kvægbesætning på 65 malkekøer, to tyre og 40 stykker ungvæg. Trækraften udgjordes af ni heste og en traktor. Svinebesætningen var på 15 søer, og der kunne leveres ca. 400 slagtesvin årligt, men der var kun svinekort til 160. Endelig var der ca. 180 høns. Skovbølgård blev med andre ord drevet som et tidstypisk, alsidigt landbrug.

I 1941 døde Helene Bruhn, og efter arveudlægsskøde fra 1944 overtog

Georg Bruhn de 12/15 af Skovbølgård, mens Gertrud Blell, Hildegard Janssen og Kaj Detlef Schmidt hver fik 1/15. Deres andele blev i 1947 indtaget af den danske stat i henhold til loven om konfiskation af tysk og japansk ejendom. Imidlertid blev de 3/15 i 1952 skødet tilbage til de oprindelige ejere. I årene 1954-56 blev de afhændet til Georg Bruhn (1902-1987), der langt om længe blev ene-ejer af Skovbølgård. Som sine forældre var Georg Bruhn en støtte for det tyske mindretal i Sundeved, især dets kirkelige arbejde. I 1968 skødede han ejendommen til sønnen Hans Georg August Bruhn (født 1938). Den var da på 120 ha. Hans Georg Bruhn og hustru solgte i 2003 Skovbølgård med uændret areal til deres datter, dyrlæge Katja Elsbeth Margarete Mathiasen (født 1970). Hun er endnu ejer af gården, hvor hun bor med sin familie. ■

Litteraturhenvvisninger

Danske Slotte og Herregårde bind 16, København 1967, side 115-124.

Større danske Landbrug, IX, København 1937, side 273f.

Blank, Heinrich: 'Johann Georg Kittel'. I: *Schriften der Heimatkundlichen Arbeitsgemeinschaft für Nordschleswig*, Heft 38, 1978, side 5-59.

Hansen, Hans Schultz: *Hjemmetyskheden i Nordslesvig 1840-1867*, I-II, Aabenraa 2005.

Olsson, Simon og Tommy Jonason: 'Wulf Schmidt'. I: *Siden Saxo* 2010:2, side 30-37.

Deutscher Volkskalender für Nordschleswig, 1988, side 122f (nekrolog over Georg Bruhn).

To sundevedske herregårde - adelsgårde

Af Jørgen Toft Jessen

Hovedbygningerne på Ballegård og Skovbølgård karakteriseres som smukke og helstøbte af arkitekt Jørgen Toft Jessen, som her gennemgår bygningernes arkitektoniske kvaliteter og særpræg.

OVERORDNET SET er begrebet herregårde, i almindelig forstand og således som de forekommer i stort omfang på f.eks. Fyn, et næsten ukendt

fænomen på Sundeved. Her har adelsvældets magt i stort omfang været knyttet til især Ahlefeldternes jordsiddelser omkring Søgård og Gråsten. I disse egne var de fleste bønder livegne, hoveriplitige 'trælbønder'. Deres sociale og økonomiske stilling var ganske vanskelig - måske underlagt en 'humørsyg' og meget pengefikseret herremand - og meget forskellig fra

Skovbølgårds imponerende portal med senbarok hoveddør.

Foto: Jørgen Toft Jessen.

den stilling, som de fleste bønder havde i de resterende områder i Nordslesvig, hvor størstedelen af bønderne var selvejere eller kronens fæstere.

Allerede så tidligt som omkring 1400 tiltager den adelige familie Ahlefeldts magt i regionen, med Søgård som udgangspunkt. Ca. 300 år senere inddrages begge de sundevedske herregårde Skovbølgård og Ballegård i kortere tid under Ahlefeldternes store og nu meget omfattende besiddelser.

Skovbølgård

Skovbølgård var fra sen middelalder et beskedent, selvstændigt adelsgods

(hovedgård), og placeringen af det nuværende 1700-tals hus på et formentlig middelalderligt voldsted vidner også om en betydelig alder i selvstændighed. Voldsted og hovedbygning giver markering af en ikke ganske ubetydelig adelsgård på trods af dens gennem tiderne ret ubetydelige tilliggende.

I 1740 er gården - under familien Kochs ejerskab - dog på ny kommet så meget på fode, at de gamle udlænger udskiftes med to nye, grundmurede længer, der fortsat giver det samlede byggeri stor karakter. Da det smukke stuehus kompletterer an-

Skovbølgård. Detailbillede af den midterste del af havesiden med de karakteristiske murdetaljer og den noget nyere loggia.

Mod havesiden står Skovbølgårds hovedbygning i gule mursten. Her ses detaljerne tydeligere end på den kalkede side.

lægget i 1765, fremstår gården med stærk identitet og sammenhæng.

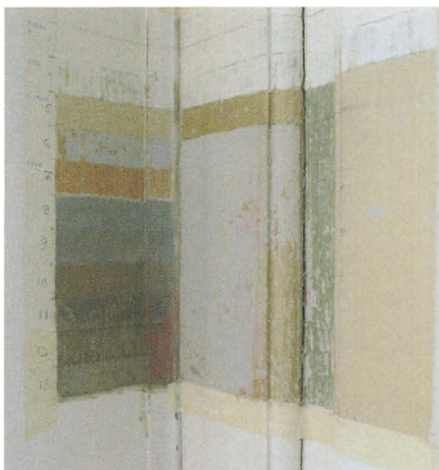
Bygmesteren kendes ikke, men har uden tvivl været vidende om tidens stil. Den relativt lange og lave hovedbygning er mod gårdspladsen prydet af en smal midterfronton med tre fag smalle vinduer - to-rammede - mens facaden i øvrigt til begge sider er på fire fag - fir-rammede - og ens sprosseopdelte vinduer. Centralt i facaden er hoveddøren med en, for gårdens ret beskedne betydning, ganske imponerende sandstensportal. Portalen prydes af enkeltsøjler på høje, firkantede baser med beslagværksornamentik. Den (meget) senbarokke hoveddør er bevaret og afsluttes foroven med et næsten halvcirkelformet overvindue med traditionelle, radiære sprosser. Hele midterpartiet afsluttes fornedet af trappe, delvis i Ølandssten, og med et enkelt udformet jerngelænder.

Den murede facade prydes ved gavlene af ensartede kvaderlisener, og midterfrontonen 'støttes' af tilsvarende kvaderlisener op til tagfoden.

Frontonens relativt stejle taghældning, den enkle, murede taggesims med få murede profilled, samt det runde vindue i gavltrekanen - med fire slutsten - peger imod, at rokokoen er ved at slå igennem (jf. Postholdergården, Søndergade 20, Aabenraa, 1770).

Gesimsafslutningen, det runde vindue og de smalle to-rammede vinduer i frontonen er detaljer, der peger i retning af den sønderjyske rokoko som den kendes fra området Aabenraa, Sønderborg, Augustenborg mv.

Frontonen finder i øvrigt anvendelse i en række tilfælde fra perioden som f.eks. Hertug Hans Hospital, Annekset, Haderslev (1787), præsteboligen i Christiansfeld (1773), gavlhuse i Søn-

Ballegård. Afdækket 'farvetrappe' i en af stuerne mod syd - de ældste farvelag er de nederste, og indikerer tydeligt de senbarokke farver, der o. 1900 erstattes af en væsentlig mindre interessant skala med hvide og gråhvide nuancer.

dergade i Sønderborg og i Slotsgade i Aabenraa m.fl. fra samme periode.

Hovedbygningen på Skovbølgård står totalt opmuret i den for hele området ganske udbredte gule mursten. På den pyntelige gårdside er der gulkalket og med fremhævede detaljer i hvidt. Husets tre øvrige sider fremstår i gule sten og i øvrigt med de samme murede detaljer som gårdsiden. Den gule kalkning er dybest set nok det mest usædvanlige ved dette smukke hus. En sådan kalkning er ikke det mest udbredte, men findes dog på f.eks. Augustenborg Slot og fandtes tilsvarende på Hertug Hans Hospital i Haderslev.

Mod haven fremstår bygningen i kraft af de ikke kalkede detaljer en smule mere nøgtern og med et tættere slægtskab til de fleste af tidens og regionens større byggerier. Midterfrontonen gentages mod haven, men

her i en lidt smallere udgave, der ikke spiller tilstrækkeligt op til dette hus. Ganske usædvanligt for denne gård er det store tag med store og lave valme, der sammen med den særprægede placering af de to skorstenspiber yderst, hvor rygning og valmens grater løber sammen, viser bygmesterens bevidsthed. Denne detalje ses ikke ret mange steder, bortset fra netop Ballegård, der skal omtales herefter.

Havesiden prydes ikke af den betydeligt senere påbyggede loggia i en tillempet skønvirkestil.

Der findes ikke umiddelbart viden om bygmesteren, som kan have opført Skovbølgård, men detaljer som gesims og skorstene kunne måske pege på samme bygmester som Ballegårds, om end det ikke lyder særligt sandsynligt, da Ballegård med sit mere udprægede baroksnit er opført fem år senere!

Ballegård

Ballegård er i sammenligning med Skovbølgård et hus, der viser sig med betydeligt mere 'pondus' - mere herregårdskarakter - hvor Skovbølgård er et relativt almindeligt stuehus til en lidt større gård.

På trods af at den er opført senere, i 1771, fremstår Ballegård stilistisk som et mere rendyrket og komplet barokhus, stramt, enkelt og elegant. Bygningen ses næsten ikke på afstand, men gemmer sig en smule i den smalle smeltevandsdal ned mod Als Sund, mellem Ballebro og Blans.

Den statelige hovedbygning er opført af cancelliråd Henning Paulsen, der en overgang også ejede Bojskov og Skovbølgård. En lav domestiklænge lukker gårdspladsen med de store træer, mens vestsiden har en mere

Ballegård. Interiør med de igangværende arbejder i salen - bemærk dørstykkerne.

markant afslutning i form af en stor lade- og staldbygning fra omkring forrige århundredskifte. Både placeeringen, der går temmelig tæt på hovedbygningen, og den tidstypiske trempelkonstruktion der gør bygningen ganske høj, er med til at bringe gårdanlægget en smule ud af balance. Denne staldlænge er opført efter en brand i de tidligere bygninger i 1898.

Adgangen til gården sker ad en kort dæmning, der samtidig markerer en møllesø, der tidligere har drevet en vandmølle - alt sammen i beskedne dimensioner, der ikke matcher f.eks. Sandbjerg Slots dæmning og møllesø. Men Ballegård nyder godt af de landskabelige kvaliteter, som Sundeved er så rigeligt forsynet med.

Det toetages hus er på 13 vindues-

akser, hoveddøren placeret centralt, og på karakteristisk vis flankeret af to smalle - halve - vinduesfag. Gavlene mod øst og vest fremstår med et midterplaceret vindue i begge etager, men ved den igangværende restaurering har det vist sig, at der har været flere vinduer i gavlene, formentlig tre i hver etage. Herved skabes en unik og smuk belysning, der tilfører adskillige hjørnekabinetter supplerende interiørkvaliteter.

De firrammede vinduer med lige store rammer sidder relativt tæt og er dermed medvirkende til, at den hvidkalkede bygning får stor elegance. Den eneste facadeudsmykning er en ganske svagt markeret feltinddeling, skabt af smalle og flade hjørnelisener, der binder gavle og langsider sammen un-

Ballegårds hovedbygning mod gården - gavlen med de genskabte vinduer ses til højre.

der den traditionelle murede gesims, der består af et konvekst og et konkavt rulleskifte. Tre fags midterpartiet er ligeledes ganske svagt markeret, svarende til hjørnelisenerne. På grund af tagnedløbenes placering er de svagt markerede lisener næsten skjulte.

Der er ingen yderligere gennem-brydninger, eller forstyrrende elementer i facaderne, og medvirkende til det rolige udtryk er vinduernes placering næsten i plan med facadens murværk. Hele bygningens enkle og entydige form bliver komplet under det smukke helvalmede røde tegltag, der har en markant opskalkning i tagets nederste del.

Disse få og karakteristiske facadeelementer placerer - efter min mening - Ballegård i allerseneste barok, uanset den er opført senere end Skovbølgård.

I det smukke indre er næsten alt intakt siden opførelsen i 1771 - det gælder planløsning, trappe og mange smukke døre - og de få elementer, der ikke er bevaret, er under genskabelse og skal fortsat danne ramme om familiens dagligdag.

De murede gesimser og de yderligt anbragte skorstenspiber kunne knytte bygningen sammen med Skovbølgård, men på den anden side er forbindelsen så 'tynd', at den virker usandsynlig.

Under alle omstændigheder står vi her over for to smukke og helstøbte hovedbygninger, de to eneste tilbageværende adelsgårde/hovedgårde på Sundeved, som ikke i dag forbindes med adelige ejere eller omfattende jordtilliggender som i Ahlefeldternes tid. ■

Grøngrøft

Andreas Asmussen: *'Grøngrøft' - fra hovedgård til slot'*. Historisk Forening for Felsted Sogn 2011. 48 sider, ill. Pris: 75 kr.

Gården Grøngrøft mellem Felsted og Gråsten har haft en omskiftelig historie. Den opstod i 1500-tallet som en større avlsgård under Søgård og blev siden selvstændigt gods. I 1890'erne fik den daværende ejer bygget et slot på stedet i tidens fantasifulde blanding af gamle og nye træk. Gården blev efter Anden Verdenskrig konfiskeret som tysk ejendom, blev derefter skolehjem og siden asylcenter. Aabenraa kommune satte 2007 den stadig mere forfaldne bygning til salg. Den blev overtaget af privat ejer og sat i stand, men bygningen har siden været til salg.

Andreas Asmussens bog følger Grøngrøfts historie fra oprettelsen til i dag og giver et godt indtryk af, hvordan en sådan herregård havde mange funktioner og berørte mange mennesker. Vi hører om gårdens arealer og drift, om ejere, fæstebønder og ansatte og forholdet til kirke og skole. Der er interessante glimt af gårdens drift og af ejere, der på hver sin måde har gjort sig bemærket. Forfatteren har sat sig ind i mange ting, men det kan vist ikke passe, at et halvt bol ydede 132 rigsdaler om året, som der står øverst side 11 - de 27 rigsdaler, der nævnes en side senere, lyder mere rigtigt. Rækkefølgen kan være lidt springende, men gode overskrifter og en god indholdsfortegnelse letter overblikket. Der er øst af mange forskellige kilder, og der er visse kildehenvisninger til de trykte bøger, men desværre ikke til det øvrige materiale.

Carsten Porskrog Rasmussen

Teatret Møllen

Marit Wergeland-Yates, oversat fra norsk af Lisbet Hartz: *'Teatret Møllens mange rum 1999-2009'* Teatret Møllen Haderslev 2011. 125 sider, ill. Pris: 110 kr.

Det er en stor flot bog næsten i A4 format på 125 sider. Gennemillustreret med meget sigende teaterfotos og gengivelser af Gitte Kath's mange stærke plakater. Man

får som bladrer stor lyst til at gå i teatret. Eller, hvis man beskæftiger sig med teater i forvejen, som jeg gør, får man lyst til at gå i gang med at skrive en ny forestilling.

Bogen er delt i tre kapitler:

1) Teatret Møllens historie kort fortalt samt forklaring om Teatret Møllens særlige episke spillestil, inspireret af den tyske teatermand Bertolt Brecht - men videreført af Møllen selv på deres særlige måde, som betyder, at publikum så vidt muligt inddrages, tages med på skuespillets rejse i den time eller to, det nu varer. Spillestilen er udviklet via børneteateret - og kaldes episk, det vil sige fortællende, for nu at sige det kort. Forfatterinden Marit Wergeland-Yates, som er norsk, har fulgt opsætningen af mange stykker på Møllen, men især har hun fulgt Maxim Gorkis 'Natteherberget'. En stor del af første kapitel omhandler derfor 'Natteherberget', som eksempel på hvordan 'de gør' på Møllen, med samtaler med skuespillerne, samt instruktøren og scenografen Gitte Kath - helt fra manuskriptets tilblivelse, og tilrettelse undervejs i processen mod den færdige forestilling.

2) har overskriften 'Møllens kunstneriske ståsted', og omhandler teatrets holdning til det at spille, til forestillingernes indhold, til publikum, samt den særlige Kath'ske scenografi, og forfatteren refererer samtaler med skuespillere og instruktør om netop de ovennævnte emner.

3) fortæller om forestillingerne i de ti år mellem 1999-2009. Et vældigt repertoire præsenteres, Teatret Møllen har bestemt ikke ligget på den lade side. Lad mig nævne nogle få spil: 'Folk på komedie' af undertegnede (for 2. gang, i anledning af 25 års jubilæet i 1999), Steinbecks 'Lennie og George', som oprindeligt på dansk hed 'Mus og mænd', 'Harry', som er frit fortalt efter Panduros manuskript, som Bent Christensen gjorde til en film. 'Natteherberget' af Gorki, 'Fotografen', efter en novelle af Paul Auster, 'Kridtcirklen' af Alfonso Sastre med forlæg hos Brecht, samt 'Mutter Courage og hendes børn' af Brecht, 'Richard III', frit efter Shakespeare, '2. vær. lejl. til leje' efter Louise Bourgeois, 'Himlen over Haderslev' af undertegnede,

Kniplinger i Tønder

Af Lisbet Hartz

I DRØHSES HUS og på det kulturhistoriske museum i Tønder står 2013 i kniplingernes tegn. Her vises ikke færre end fem nye udstillinger, og derudover er to 2012-udstillinger i Drøhses Hus forlænget året ud.

Knipling i Vestsønderjylland havde sin storhedstid i 1700-tallet, men her er blevet kniplet siden 1600-tallet, og man kan tale om en decideret industri indtil midten af 1800-tallet. Kniplingsindustrien var i sin glansperiode en stor indtægtskilde i Vestslesvig, og op mod 15.000 kniplersker sad i hjemmene og kniplede på bestilling fra kniplingshandlerne, der, i modsætning til kniplerskerne, tjente betydelige summer.

Fra de første tiår i 1800-tallet kom industrien dog i fare, dels på grund af statsbankerotten og Napoleonskrigene, der bremsede efterspørgslen på de dyre tekstiler, dels på grund af de nye kniplingsmaskiner, der blev opfundet i disse årtier. Kniplingsmaskinerne fascinerede køberne, og de udspillede hurtigt de håndlavede kniplinger - maskinerne var både hurtigere og billigere i kniplingsfremstillingen end kniplerskerne. Til gengæld havde de maskinfremstillede kniplinger svært ved at leve op til den høje standard, som kniplerskerne leverede.

På museet på Kongevej kan man i *Den fineste tråd. Kniplinger fra de sønderjyske museer* se nogle af de flotteste kniplinger fra de fire sønderjyske købstadsmuseers samlinger.

Her vises også en lille udstilling med den poetiske titel *Spindelvæv og drømme, Tønderkniplinger på gamle huelin*.

En anden lille udstilling er *Metal - knipling/strik. Hanne Behrens*. Udstil-

lingen viser guldsmed Hanne Behrens kniplede smykker - alle udført i sølvtråd, samt en række kurve strikket i sølvtråd. Udstillingen vises til og med skolernes efterårsferie 2013.

Udstillingen *Tradition og fornyelse. Kniplersken Inge Wind Skovgaard* fortæller om Inge Wind Skovgaards arbejde med rekonstruktion af mønstre til gamle tønderkniplinger og om hendes egne moderne mønstre til duge, messehagel og tredimensionelle vikingskibe. Desuden vises et udsnit af hendes samling af kniplingsrelaterede genstande. Udstillingen vises frem til den 21. april 2014.

Årets særudstilling i Drøhses Hus indeholder pragteksemplarer af primært franske og belgiske kniplinger. Udstillingen, der har titlen *Løver, kroner og monogrammer. Grev Axel af Rosenborgs kniplingsssamling*, viser et udvalg af grevens kniplingsssamling, som han har arvet fra sin farmor, den svenske prinsesse Margaretha af slægten Bernadotte. Flere af kniplingerne har været båret af Bernadotteslægtes prinsesser og dronninger. I samlingen finder man blandt andet imponerende stolaer og lommeværk monteret med smukke kniplinger og broderede monogrammer og kroner.

Udstillingerne i Drøhses Hus vises frem til den 30. december 2013. ■

Arkæologi Haderslev

1. sep. - 20. okt. 'Mück - en kunstmalerfamilie i Haderslev 1860-1930'.

Kulturhistorie Aabenraa

Fra 9. juni 'Mellem land og vand' - De sønderjyske havne.
Ny permanent udstilling.

Fra 17. nov 'Æ kyst' - Sønderjylland og Kina.

Oldemorstof, Bov

5. jul. - 31. okt. 'Tråden i tiden' - Folkedragter og tekstiler fra Slesvig i perioden 1770-1850.

Kunstmuseet Brundlund Slot

14. sep. - 19. jan. 2014 'Lucky Pieces' - Mette Winckelmann.

Sønderborg Slot

Fra 24. jun. 'Sønderjylland under tysk styre 1864-1920'. Ny fast udstilling.

Kulturhistorie Tønder

25. maj - 20. okt. 'Metal - Knipling/Strik' - Hanne Behrens.

6. jun. - 21. apr. 2014 'Tradition og fornyelse' - Kniplersken Inge Wind Skovgaard.

Kunstmuseet i Tønder

Fra 29. sep. Værker fra museets egen nordiske kunstsamling.
Særudstilling jfr. hjemmeside

Drøhdes Hus, Tønder

23. mar. - 30. dec. 'Løver, kroner og monogrammer' - Grev Axel af Rosenborgs kniplingssamling.

23. mar. - 30. dec. 'Fra storhed til forfald' - Om kniplingsindustrien i Sønderjylland fra 1600-tallet til 1800-tallet.

23. mar. - 30. dec. 'Bord dæk dig' - Knipledte bordtekstiler.

Højer Mølle

23. mar. - 31. okt. 'Det daglige brød' - Mel, brød og bagning gennem 2000 år. Afdelingens nye faste udstilling.

Skærbæk Museum

11. maj - 31. okt. 'Lakolk før og efter dæmningen'.

Naturhistorie og Palæontologi, Gram

10. feb. - 23. dec. 'Dinosaurer - en forsvunden tid?' - Udstilling med et stort antal afstøbninger af dinosaurer, havreptiler og fodspor mv. af hvirveldyr, som levede på vor jord for meget længe siden.

Bliv løbende opdateret på

fortsat fra side 287

'Carmen' en bearbejdelse efter Prosper Mérimée, samt flere cabaretforestillinger. Og der er flere opsætninger af skuespil, som jeg ikke kan nævne her. Men læs selv. Bogen slutter med en notering af alle forestillingerne - og man kan ikke andet end være dybt imponeret. De har virkelig gang i den i Teatret Møllen.

Marit Wergeland-Yates bog er vel ikke ligefrem en folkebog, hvad teksten angår, men som sagt fortæller de mange fotografier fra stykkerne en hel masse, og gengivelserne af Gitte Kath's prisbelønnede plakater inviterer også til et nærmere bekendtskab med Møllen - et teater, en gruppe mennesker, som Haderslev, Sønderjylland og Danmark absolut ikke kan undvære.

Sten Kaalø

Mindretalsliv

Anna Buck, Lena Bonhoff, Ruth Clausen & René Rasmussen: 'På sporet af Mindretalslivet 2009-10'. Projekt Mindretalsliv støttet af INTERREG IVA. Museum Sønderjylland - Sønderborg Slot, 2012. 183 sider, rigt ill., inkl. DVD. Pris: Gratis. Ved forsendelse betales adm. gebyr samt porto.

Bogen 'På sporet af Mindretalslivet 2009-10' er en del af et grænseoverskridende dansk-tysk projekt fra 2009, som har til formål at kortlægge dagligdagen hos mindretallene på begge sider af den dansk-tyske grænse. Bogen består af et utal af små artikler på 1-2-3 sider, som hver især dokumenterer en lang række forskelle mellem mindretallene, men det er især lighederne, der går igen. Desværre bliver det blot momentvis antydet, at der er flere mindretal end tyskerne nord for grænsen og danskerne syd for grænsen. Der henvises f.eks. et par gange til de nationale frisere, som samarbejder med det danske mindretal, men vi får desværre ikke noget specifikt at vide om frisere.

Selv om det ikke fremgår af indholdsfortegnelsen, så er bogen delt op i tre dele. Den starter med en 60 siders doku-

mentation af, hvad der faktisk er foregået i mindretallene på begge sider af grænsen et år. I bogens anden del ser man på, hvad der har betydning for de nationale identiteter som f.eks. sprog og kultur. Her dokumenteres det, hvad det er for særlige nationale mindedage og mindsteder, mindretallene markerer hver for sig. Bogens tredje og sidste del på 50 sider ser mere specifikt på de grænseoverskridende aktiviteter, som f.eks. Grænseforeningens gode initiativ med elev-ambassadører fra Duborgskolen. Denne sidste del lægger vægten på det, der er fælles for mindretallene på begge sider af grænsen.

Man får også et godt indtryk af, at sporten ofte er en glimrende formidler af et grænseoverskridende samarbejde, samtidig med at det dokumenteres, at det har taget tid. De tyske rokklubber var i første omgang isolerede, inden de i 1980'erne kunne blive medlem af de danske forbund. I den sammenhæng undrer det mig, at man ikke har omtalt Husum cricketklub, som med stort besvær i 1970'erne under Henry Buhls utrættelige indsats endelig fik lov til at spille i Danmark som medlem af Dansk Cricket Forbund.

Bogen er suppleret med en cd, som understøtter dele af bogen. Men den burde være redigeret lidt hårdere, så man ikke så ofte skal se på, hvor meget der spises i mindretallene. Den fastholder det tyske mindretal som pølsetyskere i Lederhosen til Oktoberfest - blot ikke i München i Bayern, men derimod i Tinglev idrætshal.

Det er en festlig bog, som er let at gå til, men som samtidig dokumenterer, at vore nationale identiteter er under konstant forandring og vævet ind i hinanden, at danske og tyske har mere til fælles, end der skiller os. Et rigtig godt eksempel er Gaby Böttingers forhold til juletraditionerne, som også ændrer sig. Bogen demonstrerer, at repræsentanterne for begge mindretal er bærere af flere kulturer samtidig med, at de er bevidste om ligheder og forskelle i de kulturer, de vokser op med - og i den forstand er mindretallene hver for sig mere europæiske.

Jørn Buch

GRÆNSEFORENINGEN

FOR EN ÅBEN DANSKHED

- Demokrati, ytringsfrihed og ligestilling gælder for alle, også i forholdet til mindretal.
- Forankring i egen kultur er en forudsætning for at have forståelse for andre kulturer.
- Kulturelle mindretal er en vigtig ressource i et demokratisk samfund.
- Dansk sprog og kultur styrkes i mødet med andre sprog og kulturer.

Du er velkommen til at kontakte din lokale formand/kontaktperson:

Sigrid Andersen
Rangstrupvej 20
6534 Agerskov

Jens Andresen
Tingvej 2
6535 Branderup

Andreas Brandenhoff
Vollerupvej 45
6392 Bolderslev

Povl Solmer Frank
Svanevej 4
6500 Vojens

Kirsten Fanø Clausen
Brobølvej 7
Blans
6400 Sønderborg

Det er Grænseforeningens formål at støtte danskheden i grænselandet, særligt syd for grænsen, at udbrede kendskabet til grænselandets forhold samt at bevare og styrke dansk sprog og kultur.

Tlf. + 45 33 11 30 63 • info@graenseforeningen.dk • www.graenseforeningen.dk

Sundeveds herrer

Af Carsten Porskrog Rasmussen

FRA SENMIDDELALDEREN til landbore-formerne hørte alle Sundeveds bønder under en herre, som de skulle betale afgifter til og i princippet også skyldte tjeneste - hoveri. Ved middelalderens slutning hørte ca. 190 gårde - halvdelen af alle - under hertugen som en del af Sønderborg Amt. Det omfattede alle selvejerne og en del fæstere. Yderligere knap tredive gårde var 1474 konfiskeret fra adelsmanden Claus Rixdorf og blevet hertugelige fæstegårde, men lagt under Tønder Amt i stedet for Sønderborg. Et halvt hundrede gårde lå under kirkelige institutioner. Biskoppen af Slesvig havde en del gårde, de fleste i Nybøl Sogn, mens Ryd Kloster syd for Flensborg Fjord især havde mange gårde i Broager Sogn, og atter andre gårde hørte under hospitaler og bykirker. Adelen ejede godt hundrede gårde, hvoraf næsten halvdelen lå under Ahlefeldterne på Søgård, mens de fleste af de øvrige var fordelt mellem den gode håndfuld adelsmænd, som holdt til på egnen.

Ved reformationen kom bispens og Ryd Klosters ejendomme under kronen, men levede videre som særlige amter. 1564 fik Hans den Yngre overladt Sønderborg

Amt. Gennem byttehandler og som arv efter sin farbror kunne han over de næste tyve år også overtage de såkaldte rixdorf-gårde fra Tønder Amt og Ryd Klosters gårde i Sundeved. Gradvis fik han også købt en del af adelens gods, men rent bord fik han ikke gjort. Det tidligere bispegods fortsatte som fogediet Sundeved, der til 1702 var en del af Svavsted Amt og derefter kom under Aabenraa Amt. De fleste af Ahlefeldternes gårde blev ved med at høre under Gråsten, de lokale adelsgodser Avnbølgård og Blansgård levede videre, og endelig var der stadig enkelte gårde under kirker og hospitaler.

Ved Hans den Yngres død 1622 blev hans besiddelser i Sundeved delt mellem tre af sønnerne, så Sandbjerg

kom til Sønderborg, Ballegård til Nordborg og resten til Glücksborg. Hertugerne af Glücksborg var derefter Sundeveds største jordbesiddere, til de uddøde i 1779, hvor deres ejendomme blev en del af Sønderborg Amt. Resten var fordelt mellem fogediet Sundeved, de fire lokale godser Sandbjerg, Ballegård, Avnbølgård og Blansgård samt Gråsten og de kirkelige institutioner.

Hertug Hans den Yngre.

Foto: Grænseforeningen.

